

הגבול כפני יאנוס: מרחב ותודעה לאומית בישראל

אדריאנה קמפ

המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע

באוקטובר 1999 נחנך מוזיאון מולטימדיה חדש בירושלים, שתכליתו "לעודד דו-שיח, הבנה הדדית ודו-קיום בין פלסטינים ליהודים". כבר בבחירת שמו — "על התפר" — נרמזות כוונותיו של המוזיאון: להציג את העיר ירושלים, זו שהרטרוריקה הלאומית מבקשת שוב ושוב להדגיש את אחדותה, דווקא כמיקרו-קוסמוס של ההווה המסוכסכת והמשוסעת של יהודים ופלסטינים בעיר ובאזור כולו. גם מיקומו הנבחר של המוזיאון טעון סימבוליקה. לא הרחק משער מנדלבאום הנודע, בעמדת תורג'מן לשעבר, מיקומו של המוזיאון מסמן את המטמורפוזה של הגבול, המתרחשת בתודעת אנשי המזרח התיכון בשנים האחרונות: מקו מבוצר, הנמתח על פני עמדות תצפית צבאיות, לאתר של מפגש והבנה הדדית.

אף על פי שאין הוא חורג מהפונקציות הייצוגיות, שהן נחלתו של כל מוזיאון באשר הוא, אין זה מוזיאון רגיל. אך ייחודיותו אינה טמונה בשמו הסוגסטיבי, באופיו האינטראקטיבי או במיקומו הגיאוגרפי בלבד. היא מצויה במשמעות הפוליטית, הנגזרת מהכנסתו של ה"גבול" אל תוך מתחם מוזיאלי בהקשר המקומי, ואגב כך — כינונו כמוצר הניתן לתצוגה; כדבר-מה הראוי לקטלוג, להנצחה, ואולי אף לחגיגה. אם לומר זאת במונחי של פייר נורה — בהיכנסו להיכל המוזיאלי, הגבול נהפך ל"מחוז של זיכרון", וככזה הוא נעשה חפץ שלגביו ההיסטוריה עומדת מלכת (Nora 1989, 7–24).

החפצתו של הגבול, ה"מוזיאופיקציה" שלו, יש בה מן האופטימיות של עידן אוסלו ומן הרצון להרחיק את הגבול מן היחס האמביוולנטי, אשר אפיין עד כה את כינונו בשיח הלאומי ובתודעה הקולקטיבית הישראלית. עניינו של חיבור זה בהצגת השפות הטריטוריאליזציות, שבהן התנהל השיח על גבולות בישראל בשנות החמישים ובשנות התשעים. אתחקה אחר הפרקטיקות הסימבוליות שקיבעו, בעשור הראשון לקיום המדינה, את הגבול בתודעה הקולקטיבית כסיפור של שניות ודו-משמעיות, כאתר המבטא את חוסר ההלימה בין המרחב הפוליטי של המדינה לבין המרחב התרבותי של האומה. לאחר מכן, אעמוד על משמעותו של השיח המתנהל מאז "חזרתו של הגבול" לציבוריות הישראלית, בעקבות הסכם אוסלו. שיח זה מעמיד במרכזו תפיסות מקבילות, ואף מנוגדות, ביחס לקווי המתאר של הגוף הלאומי.

נקודת התצפית, שממנה אני מתבוננת בעבר, היא כמובן ההווה. הניסיון לפרק את מושג הגבול למערכות הייצוג התרבותיות והאידיאולוגיות, שבאמצעותן חשבו על גבולות ודיברו עליהם בתקופה שנחשבה תור הזהב של ממלכתיות מדינתית, נגזר ממה שנורברט אליאס כינה "נוסטלגיה להווה": הרצון להבין ולפרש את המציאות העכשווית, תוך כדי השוואה והנגדה מפוכחות אל תהליכי העבר. במקרה הנוכחי, ההתבוננות בשנים שלפני 1967 תיעשה מתוך הפרספקטיבה של עידן אוסלו, תוך התמקדות בשיח הגבול – וליתר דיוק, הגבולות הטריטוריאליים – שהחל לבצבץ בשנות התשעים. במסגרת שיח זה, יישובים השוכנים בקרבת הקו הירוק מכונים שוב, כבעבר, "יישובי ספר", ומושגים כמו "הסתננות", "קו תפר", "קו חזית" או "גדר הפרדה" – הלקוחים מאוצר המלים של שנות החמישים – שבים ועולים מחדש ברטוריקה הישראלית.

במבט ראשון, העיסוק בזיקה שבין טריטוריאליות לתודעה, כפי שזו עוצבה בשנות החמישים, הוא פרדוקסלי משהו. ככלות הכול, בנבכי הזיכרון הקולקטיבי היהודי בישראל, שטחים ואזורי גבול ארוגים בשתי מלחמות: מלחמת 1948 ומלחמת 1967. שתי מלחמות אלה, על תוצאותיהן הטריטוריאליות, השפיעו באופן כה בולט על אופן הכינון של הזהות הלאומית, עד כי הן מאפילות במידת-מה על כל מה שקדם להן ועל מה שהתקיים ביניהן. התקופה שבין מלחמת 1948 למלחמת 1967 הותירה זיכרון קולקטיבי מעורפל, המשמש כר לפרשנויות פוליטיות שונות, לעתים סותרות. יש הזוכרים תקופה זו כתקופת מצור ומחנק, שמהם השתחררה ישראל רק בזכות הכיבושים הטריטוריאליים של מלחמת 1967. אחרים רואים בימי בראשית אלה את שנותיה היפות של מדינת ישראל הקטנה והמתנוחמת, מעין תור זהב של מדינתיות בנוסח המערבי ה"תקני".¹

בשנים האחרונות, עקב פתיחתם של ארכיונים, הופיעו מחקרים בתחום מדעי החברה שהעמידו את שנות החמישים במרכז חקירתם, ובחנו אותן מפרספקטיבה חדשה.² גם יחסי הגבול שבין מדינת ישראל לשכנותיה זכו לעיון מעמיק בידי היסטוריונים צבאיים ופוליטיים,

¹ דוגמה להבניה כזו של שנות החמישים במדעי החברה הישראלים מצויה בספרם של דן הורוביץ ומשה ליסק, השניים מציגים את העשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל כעשור שבו התקיימה חפיפה ניכרת בין גבולות טריטוריאליים לגבולות הזהות הלאומית, והשלמה עם המצב הגיאופוליטי שנוצר. וכך הם כותבים: "...עזיבת מרבית האוכלוסייה הערבית את השטחים, שעליהם השתלטה ישראל במלחמת העצמאות, ועליית משקלה הדמוגרפי והפוליטי של ישראל בקרב העם היהודי בעקבות העלייה ההמונית, קירבו את ישראל במידה ניכרת למצב של מדינת לאום אינטגרלית, שבה מתקיימת חפיפה בין גבול טריטוריאלי לבין אזרחות וזהות לאומית אתנית... גם ההשלמה בפועל של מרבית האוכלוסייה היהודית עם גבולות החלוקה כגבולות ההגשמה הציונית היה כדי להעיד על מגמת ההעדפה של ההומוגניות הלאומית של ישראל על פני הרחבת גבולותיה הטריטוריאליים" (הורוביץ וליסק 1990, 272–273).

² ניתן לציין כמה מחקרים שהעמידו את חקר שנות החמישים כחברה הישראלית במרכזם, כיניהם שתי אסופות המאמרים: Troen and Luckas 1995; Silberstein 1990; וכן לוי 1993; הפרק האחרון בספרו של בן-אליעזר 1995, וגם בראון 1999.

ובאופן בולט במחקרו של בני מוריס (1996).³ עם זאת, בנוגע לזיקה שבין גבולות טריטוריאליים לזהות קולקטיבית, מרבית החוקרים העדיפו לעסוק בתמורות שהתחוללו בחברה הישראלית בעקבות מלחמת 1967 וכיבושם של השטחים. חוקרים אלה נטו לאפיין את השינוי שהתחולל בישראל כמעבר מ"מדינת ישראל" ל"ארץ-ישראל", מעבר שלטענתם הצביע לא רק על שינוי גיאוגרפי, אלא גם על היווצרותם של עקרונות היגוי חדשים ואף על סוג חדש של תודעה.⁴ בכך נרמז למעשה — ולעתים הדברים אף הוצגו במפורש — כי התקופה שקדמה למלחמת 1967 היא הפרק הנורמלי בחייה של מדינת ישראל.⁵

במאמר זה אטען, כי מעמד הבכורה שניתן למלחמת 1967 בתודעה הגיאוגרפית הציונית הביא להעלמת מרכזיותו של הגבול כסמן של זהות קולקטיבית בתקופה שקדמה למלחמה זו. הצגת מלחמת 1967 ותוצאותיה הטריטוראליות כ"קו פרשת מים" כשיח הטריטוריאלי והזהותי בישראל מתעלמת ממכלול הפרקטיקות החברתיות, התרבותיות והפוליטיות שבאמצעותן ביקשה המדינה, בשנות החמישים, להנכיח את הגבול בתודעה הציבורית כמושא של שניות, כדבר לא-סופי, כסוגיה שנויה במחלוקת אשר יותר משהיא נוגעת למאבק הבין-מדינתי, היא דנה בטבעה של הזהות הקולקטיבית ובמהותה.

מנקודת המבט של העיסוק בגבולות טריטוריאליים, וחרף ההבדלים העצומים שבין שתי התקופות, האנלוגיה בין הדיון בגבולות בשנות החמישים לבין זה של שנות התשעים עשויה להיות מאירת עיניים. כתבות, המתפרסמות באחרונה בעיתונות הכתובה, מצביעות אף הן על ההתמודדות עם נוכחותו של הגבול כמשתפת באופן בולט לשתי התקופות. למשל, כתבה ובה תמונות לכאורה אנקדוטליות על חששם של בני קיבוץ נגבה — סמל לפריצה הגדולה של הציונות לנגב — לנוכח פתיחת ה"מעבר הבטוח" ה"מחזיר להם את צאצאי הפליטים שברחו ב-48" (שביט 1999); או כתבה על "ערב נוסטלגיה" שהתקיים בקיבוץ תל קציר בין חברי המשק הוותיקים לאנשי הצבא, שאתם עמדו בקשר יומיומי בימים שתל קציר היה יישוב סָפָר (ציגלמן 1999). נוכחות זו של הגבול, כמושא גלוי ולגיטימי של השיח הציבורי בשנות החמישים ובשנות התשעים, בולטת בהשוואה לשיח הטריטוריאלי שנוצר בתקופה שלאחר 1967 ועד ראשית שנות התשעים, ושאופיין בניסיונות

³ יחסי הגבול בין ישראל לבין מדינות ערב השכנות ומדיניות התגמול הישראלית בשנות החמישים זכו לטיפול נרחב בספרות האקדמית והלא-אקדמית כאחת. בין המחקרים האקדמיים, שפורסמו בשנות התשעים, בעקבות חשיפתם של מסמכים ארכיוניים על שנות החמישים, בישראל ובעולם, ראוי לציין את העבודות הבאות: בראון 1992; טל 1998; גולני 1997, וכן אסופת המאמרים בעריכתו (1994); הטריטוריה של מילשטיין (1985), ובמיוחד כרך א' העוסק בתקופה הנידונה; וכן כפכפי 1994. מחקרים אלה דנים בעיקר בהיבטים אסטרטגיים, מדיניים ובין-מדינתיים, כרונולוגיים והיסטוריוגרפיים של תופעת הגבול. על ההיסטוריוגרפיה של מדיניות הביטחון של ישראל בעשור הראשון, ראו מאמרו המסכם של בראון (1999).

⁴ ראו Weissbrod 1981; Peri 1988; Kimmerling 1985; Cohen 1989.

⁵ לביקורת על תפיסת מלחמת ששת הימים כנקודת שבר בחברה הישראלית ראו פלד ולוי 1993.

חוזרים ונשנים של ממשלות ישראל לגוניהן להדחיק את ה"קו הירוק" עמוק אל התת-מודע הגיאוגרפי, ולטשטש את עקבותיו פיסית ומנטלית.⁶

השאלה שאבחן היא, אם כן: מהם האופנים שבהם הגבול נוכח בשיח הציבורי? מהן השפות התרבותיות שדרךן מיוצגים גבולות טריטוריאליים, ומה הן מלמדות על הגיאוגרפיה הפוליטית והתרבותית של ישראל? אני מציעה כאן היסטוריה פוליטית של גבול, במובן המקובל. להיפך, אני מבקשת להסיט את מוקד הדיון מהאתרים השגרתיים, שבהם התמקד המחקר הסוציו-פוליטי בדונו בגבולות (כאינטרסים צבאיים, פוליטיים ודמוגרפיים) – לטכנולוגיות ייצור המעניקות משמעות סמלית לקווי המתאר של מדינת האומה, ותוך כדי כך מעניקות להם לגיטימציה. הצצה אל המאגרים התרבותיים, שמהם למדו בני האומה היהודים לדמיין ולכונן את קווי המתאר של הגוף הפוליטי, מאפשרת לעמוד על הזיקה ההדוקה המתקיימת בעולם הלאומיות המודרנית בין זהות קולקטיבית לתיחום טריטוריאלי.

גבולות וטריטוריאליות בעידן הלאומיות המודרנית

גבולות וזהות הם מרכיבי יסוד של מדינת הלאום המודרנית. אף על פי כן, המחקר הסוציו-פוליטי כמעט לא עמד על הזיקה הדיאלקטית והגנרטיבית ביניהם. במקום זאת, הוא נטה להפריד, אנליטית ואמפירית, בין שני תהליכים: בניית גבולות, המוצגת כחלק מתהליך בניית המדינה (state of the nation), וכינון זהות, הנתפס כחלק מבניין האומה (nation building). הגבולות, בהיותם טריטוריאליים, הוצגו במחקר מסוג זה כמרכיב מטריאלי – או ה"חומרה" – של מדינת האומה, ואילו הזהות לעולם נשאת חלק מה"תוכנה" שלה. מהבחינה הצרה של התיאוריה הסוציו-פוליטית, תיחומם של גבולות הוא תוצר סימולטני של גורם חיצוני – מדינות הן חלק ממערכת של מדינות טריטוריאליות, ששומרות בקנאות על תיחומן ומעניקות לגיטימציה זו לזו – ושל גורם פנימי: התביעה הגורפת של המדינה המודרנית להחיל את ריבונותה על כל שטחה, ואי-סובלנותה כלפי חללים פנימיים ריקים הקוראים תיגר על סמכותה המוחלטת. בדמיון הגיאור-פוליטי המערבי מיוחס לגבולות תפקיד נורמטיבי כפול: הם יוצרים מובחנות חיצונית וכו-בזמן גם הומוגניות פנימית, לא של מרחב וטריטוריה כשלעצמם אלא בעיקר של מה שנהפך, בעטיו של הגבול, לאוכלוסייה מתוחמת ומובחנת מבחינה טריטוריאלית.⁷ במלים אחרות, בפרויקט המודרניסטי

⁶ ראו מחקרו של הגיאוגרף יובל פורטוגלי (1996) על המפות הקוגניטיביות של הקו הירוק, מחקר שהשתתפו בו 150 סטודנטים, תלמידי שנה ראשונה בחוג לגיאוגרפיה באוניברסיטת תל-אביב. התוצאות מראות שרוב הסטודנטים סבורים, שהקו הירוק מתחיל מצפון לירושלים. במפה האילמת, שניתנה להם, רוב הנחקרים שרטטו את הקו הירוק בין ים המלח לכינרת. הם גם נשאלו מה המרחק בין הים לקו הירוק, בנקודה הצרה ביותר, ורובם ענו: 5–30 ק"מ; התשובה הנכונה היא: 14 ק"מ. ראו Giddens 1987; Poggi 1990; Lustick 1993.

של המדינה, הגבול המדיני הוא יסוד מחולל בשני מובנים: מחולל סדר של מדינות (order of states); ומחולל סדר חברתי (orderly society) אחיד ומבוית של ריבונות. מן הסתם, התפקיד הדואלי שהוענק לגבולות בתיאוריה הסוציו-פוליטית, כקווים המפרידים בין "כאן" ל"שם" ובין ה"אנתנו" ל"הם", הולם את הדימוי ההומוגני שהחשיבה היורוצנטרית ניסתה לשוות למדינה המודרנית (Walker 1993). דימוי זה בא לידי ביטוי בתיאוריהם של חוקרים רבי השפעה כמו גידנס (Giddens 1987, 120–121), טילי (Tilly 1975) או מאן (Mann 1993, 251), המתייחסים אל מדינת האומה המודרנית כאל "מיכל שליטה" (power container) מוגדר, המשלב בין טריטוריה לאוכלוסייה באורח יעיל ובירוקרטי. אולם, לגבולות טריטוריאליים חשיבות תרבותית ואידיאולוגית החורגת מהתפקיד הנורמטיבי, שהוענק להם בתיאוריה הסוציו-פוליטית מן הזרם המרכזי כיסוד מחולל של בניית מדינה. בהקשר שבו החיפוש אחר חפיפה והתאמה בין גבולות פוליטיים לבין גבולות אתנו-תרבותיים נהפך להנחת יסוד נורמטיבית של קיום פוליטי ריבוני, מומרים מושגי חולין כמו "שטח" ו"קרקע" למושגים טעוני סימבוליקה כמו "מולדת" ו"ארץ אבות", השייכים לעולם הקודש (Smith 1981). המטען האידיאולוגי שדבק בטרטוריה, בהיותה לא קרקע סתם כי אם "מולדת", מתברר ביתר שאת בהקשר של קווי המתאר שלה, האמורים לסמל בעת ובעונה אחת את גבול הריבונות של הקולקטיב ואת גבול זהותו.

משמעות תרבותית זו של הגבול אינה באה לידי ביטוי בתפיסות הראיפיקטיביות הקיימות בחשיבה הסוציו-פוליטית, אשר מגדירות את הגבול כהסדר משפטי המבחין בין פוליטיקה ביתית של מדינה לבין פוליטיקה אנרכית בין-מדינתית; לא כל שכן בהגדרות רווחות בגיאוגרפיה הפוליטית הרואות בגבול קו פסי נתון, שכל תכליתו הוא לגדר אוכלוסייה, להפרידה מ"אחרים" ולהגן עליה. הגדרות אלה אינן מחשיבות את העובדה, שבעידן הלאומיות המודרנית הגבול הטריטוריאלי נהפך לצומת, שבו הגיאופוליטיקה והתרבות מקיימות פעילות גומלין אינטנסיבית והדוקה. זיקה זו נובעת מכך, שמשעה שיצירת הטריטוריה הפוליטית (המדינה) ויצירת הקהילה הלאומית (האומה) נכרכו יחדיו (מדינת אומה) — המאבק על הגבול חדל להיות מאבק בין יחידות מִיצְריות בלבד, ונהפך למאבק על זהות קולקטיבית בין קבוצות וקהילות בתוך המדינה עצמה, ולעתים בין האומה למדינה. בראש המאבק על הגמוניה פוליטית ותרבותית, המתנהל סביב קווי הגבול, ניצבת המדינה, שמנסה להשיג מונופול על הזכות העליונה להקצות זהות לאלה החיים בתחומה, תוך כדי תיחומם מה"אחר" (Kearney 1991, 58).

סיפורו של הגבול בישראל של שנות החמישים מבטא את דיבורה הכפול של מדינת האומה על גבולותיה הטריטוריאליים, דיבור המצביע על אי-ההלימה בין המרחב הפוליטי של המדינה הריבונית לבין המרחב התרבותי של האומה. בתודעה הקולקטיבית של שנות החמישים, הגבול קופע, מצד אחד, כמושא של פולחנים לאומיים המקדשים אותו ומקנים לו תוספת ערך של איקון לאומי, בעיקר בהתיישובות סָפֶר, כמבצעי ראוות שנועדו לגייס נחשול של מתנדבים לספר, ובמסגרות ספק צבאיות, ספק אזרחיות, כמו הנח"ל. מצד אחר,

הוא הוצג כצלקת מלאכותית, כמעט טריוויאלית, בלבה של חברת מתיישבים-לוחמים — כמושא של פוליטיקת טשטוש, שהתנהלה בעיקר באמצעות הצבא ורוקנה מהגבול את משמעותו המדינית, החוסמת והבולמת. את היחס הדו-משמעי כלפי הגבול יש להבין כמובן בהקשר הכולל של הסכסוך הערבי-ישראלי. אולם הוא אינו חיצוני לו. כינונו של הגבול בתודעה המקומית כיאנוס — תמיד אמביוולנטי ואף פעם לא שלם — הוא חלק מפוליטיקה טריטוריאלית, שהתנהלה לא בין מדינות עוינות בלבד, כפי שההסתכלות מתוך פרדיגמה של יחסים בינלאומיים מחייבת, כי אם בתוך מדינת ישראל עצמה ועל ידי מנגנוניה השונים. ניתן לומר, כי "מלחמות הגבול"⁸ של ישראל היו מלחמות פנימיות לא פחות משהיו חיצוניות, והן התנהלו סביב משמעותו של הגבול בעיצוב דמותה של המדינה ובעיצוב דמותה של האומה. מאבקים פנימיים אלה יצרו פוליטיקה של גבולות שעניינה לא במקומם, כי אם במשמעותם בעיני בני האומה עצמם.

בשנות התשעים שב ומופיע הגבול כנושא לדיון גלוי ולגיטימי, לאחר כשלושה עשורים של עמימות טריטוריאלית מכוונת, ובעיצומה של מערכה תרבותית נוקבת הדנה בגבולות הזהות הקולקטיבית ובאופייה של זהות זו (Peleg 1998; Ram 1998). כבעבר, גם עתה הדיון בגבולות טריטוריאלים אינו נעשה בקול אחד. ונדמה כי ריבוי הקולות סביב הגבול, אופיו ומשמעותו, מוסיף להצביע על המשך היות הגבול רכיב בעייתי של זהות קולקטיבית, לא פחות משהוא מצביע על המורכבות הקונפליקטואלית, ה"בלתי מושלמת" של הזהות הפנימית, שהגבול אמור לא רק לתחום כי אם גם להשתתף בכינונה.

במאמר הנוכחי שני חלקים עיקריים: החלק הראשון דן בתהליך התברות המרחבי שהתקיים במהלך שני העשורים הראשונים של המדינה, ונועד "להלאים" את הגבול ולהופכו לאתר של יצירת זהות קולקטיבית — פעם כחומה חוסמת ופעם כספר חדיר. החלק השני של המאמר משרטט את השיח הטריטוריאלי על גבולות בישראל, המתנהל בשנות התשעים, בעידן של ארגון-מחדש של המרחב ברמה המקומית והבינלאומית.

הלאמת הגבול בשנות החמישים

כינונה של ישראל, ב־1948, לא סיים את תהליך בניית המדינה הטריטוריאלית; להיפך, תהליך זה רק התחיל אז. תוצאותיה של המלחמה, יצירת אוכלוסיית פליטים פלסטינים, סירובן של מדינות ערב להכיר במדינת ישראל וכיבושם של שטחים שלא נכללו בהחלטת האו"ם מ־1947 בידי ישראל, הכתיבו, במידה רבה, לא רק את מיקום הגבולות, אלא גם את אופיים כ"קווי שביתת נשק", המצביעים על מצב של "לא שלום ולא מלחמה", ואינם משמשים כגבולות בינלאומיים. אולם, שני גורמים עיקריים עיצבו את משמעותם של קווי

⁸ אני שואלת ביטוי זה מכותרת ספרו של בני מוריס (1996) על המדיניות האסטרטגית והביטחונית של ישראל בשנות החמישים.

הגבול בין ישראל למדינות השכנות לה, ואת פעולותיה של המדינה ביחס אליהם: ראשית, ניסיונם של פליטים פלסטינים לחצות את הגבול לתוך שטח ישראל — תופעה שברטוריקה הישראלית כונתה "הסתננות" — תחילה כתופעה פרטיזנית שמניעה כלכליים, ולאחר מכן, באופן מאורגן ומתוך מניעים פוליטיים (מוריס 1996, 439; טל 1998); ושנית, ניסיונותיה של המדינה לבסס את נוכחותה באזורי הגבול, כדי למנוע אפשרות של תביעה לנסיגה אל קווי החלטת האו"ם מ-1947 (Kimmerling 1983, 134; Kellerman 1992, 63). הצירוף שלהם העמיד אתגר לא קל בפני מדינה צעירה, שגבולותיה וריבונותה לא היו מובנים מאליהם.

אולם, להיסטוריה הצבאית והמדינית של הגבול, המדגישה את הפן ה"חיצוני" של קווי המתאר הטריטוריאליים, יש להוסיף את הסיפור ה"פנימי", העוסק בתהליך החברות המרחבי שבני האומה היהודית נדרשו לעבור במדינה החדשה. תהליך זה הוא בבחינת מענה לשאלה — כיצד מביאים לכך שאלה המגודרים בתוך הגבולות, יצייתו להם, יזדהו עמם, יקומו ויילכו לבנות את ביתם בקרבתם, ובבוא העת, גם ירצו לצאת ולהגן עליהם בגופם ובנפשם? הנחת היסוד היא, כי שרטוט גבולות טריטוריאליים וכינון מסגרת ריבונית פורמלית אינם תנאי מספיק ליצירתה של טריטוריה פוליטית. יצירת טריטוריה פוליטית מחייבת תהליך ממושך ואינטנסיבי של חברות, שבמהלכו בני האומה מפתחים הזדהות רגשית עם הטריטוריה המדינית וגבולותיה, וכן כבוד וצייתנות להם (Paasi 1996; Winichakul 1994). כדי שתהליך כינונה של טריטוריה פוליטית יהיה אפקטיבי, הוא נסמך לרוב על הניסיון ליצור סימביוזה בין האינטרסים הפרטיים של בני האומה לבין האינטרסים הכלליים של המדינה, וללכדם לכדי אינטרס אחד משותף: אינטרס לאומי (Sahlins 1989).

כאמור, מדינת ישראל החילה את עקרון הריבונות הטריטוריאלי על שטחיה, לרבות על השטחים שנכבשו במלחמת 1948. בעשותה כן, היא הפעילה מנגנון של פיקוח ובעלות על השטחים הללו. אך היא לא הסתפקה בכך. מיד בהקמתה, החל תהליך מקביל ומשלים של עידוד ההתיישבות באזור הקפר הסמוך לגבולות, מצד אחד, ושל בניית צבא שיהיה מוכן ל"סיכוב שני" עם מדינות ערב, שבו תועבר הלחימה לשטח האויב, מצד אחר (Horowitz 1975). בהתאם לכך, פותחו מנגנונים רטוריים ומוסדיים, שהציגו בכל אחת מן הזירות — ההתיישבות והצבאית — את אזורי הגבול כמעבדה לעיצוב דמותו של ה"יהודי החדש". מנגנונים אלה ניסו להפוך את אזור הגבול למרכז סמלי של האומה. הגבול היה אמור לסמל לא רק קו אדמיניסטרטיבי, אלא גם חלק מנפש האומה, שבניה מחויבים לה עד תום. כפי שהציג זאת רב-אלוף יעקב דורי: "נאמנות ללא גבול לשמירה על הגבול" (דורי 1949).

מיד לאחר הקמת המדינה, הוקמו מסגרות מדינתיות שנועדו לגייס את בני האומה להתיישבות בקפר. למעשה, כבר בעיצומה של מלחמת 1948 דיבר בן-גוריון על הצורך בהקמת יישובי ספר, שבלעדיהם לא ייכון הביטחון במדינה. בן-גוריון היטיב להבין, כי סביב קווי הגבול של המדינה החדשה ניטשת מערכה כפולה: האחת התנהלה כלפי חוץ, וכונה לזכות בהכרתן, או לפחות בהשלמתן, של המדינות השכנות לישראל — עם גבולותיה. המערכה השנייה התנהלה כלפי פנים, והיא ביקשה "להלאים את הגבול" באמצעות טיפוחה

של זיקה ערכית כלפי קווי המתאר המדיניים — טיפוח שכלעדיו קווי הגבול היו נהפכים, לדעת בן-גוריון, לגורם מדומה וזר להווייתם של בני האומה.⁹

מסגרות אלה, שפעלו כסוכני החברות המרחבי של בני האומה, דיכרו בעת ובעונה אחת באמצעות שתי שפות גבול שונות, ולעתים אף מנוגדות: האחת, שפה טריטוריאליסטית, שהציגה את הגבול כחומת פלדה של כ-1,000 ק"מ, המפרידה בין מדינות, ובו-בזמן מלכדת את בני האומה פנימה; והשנייה, שפה מרחבית, המציגה את הגבול כספר (frontier) — אזור לימבו חדיר, הקורא תיגר על ההגדרה הקרטוגרפית והגיאומטרית של גבולות, ומטשטש על ידי כך הבדלים בין "פנים" ל"חוץ", בין "כאן" ל"שם", הבדלים שבתיאוריה הפוליטית מקבלים מעמד של יישות אונטולוגית וטרנסצנדנטית. קיומן של שתי שפות הגבול הללו בר-בזמן ביטא את המתח, את השניות ואת הדו-שיח שבין הגיונות פעולה שונים, ולפעמים אף סותרים, שבאמצעותם עוצבו קווי המתאר של הגוף הפוליטי המקומי, ושהרטוריקה ההומוגניזטורית של מדינת האומה ביקשה למזגם לכדי מקשה נורמטיבית אחת: הגיונה של המדינה, מזה, והגיונה של האומה, מזה. השפה הטריטוריאליסטית "הלאימה" את הגבול, והציגה אותו לא כפריפריה או כקו שביתת נשק — כפי שהיה דהיורה — אלא כאיקון לאומי, שנועד לגייס הזדהות ונאמנות עליונה של האומה. ואילו השפה המרחבית הכילה את הרעיון הפרדוקסלי, כי הגבול מתממש על ידי פריצתו וטשטושו הבלתי פוסקים.

השפה הטריטוריאליסטית: "לא חומת סלעים אלא חומה חיה"

מראשית הקמת המדינה, הוחלט להקיף את שטחה בשרשרת של יישובים שישמשו "חומה אורגנית", כלשונם של בני התקופה. לא חומת אבנים פונקציונלית, אלא חומה חיה של מתיישבים-לוחמים שיגנו על ביתם הפרטי והלאומי, כפי שהתבטא בן-גוריון: "כשהנוער שלנו רואה [את] הגליל, ים כינרת, המרחבים בנגב, היופי הנפלא של אילת, כשהוא חורש וזורע במשך חודשים האדמה, ואוסף תנוכתה, מתעורר אצלו אותו דבר שהיה חבוי ומשותק בתוכו מלפני אלפיים שנה: חוש המולדת; ולא נוותר על זאת, כך נוצר עם".¹⁰

המדינה עצמה ניסתה שוב ושוב להפוך את הגבול לאיקון לאומי, שילכד סביבו את כל בני האומה — חדשים וותיקים כאחד — לכדי קהילה מדומינת אחת ובלתי ניתנת לחלוקה. הכוונה היא למבצעי התיישבות, שקראו לבני האומה לעזוב את העיר ולהקים חומה אנושית סביב הגבולות: חיילים משוחררים, עולים חדשים וותיקים יושבי ערים וקיבוצים — כל אלה היו מיועדים לגיוס למאמץ של בניית מדינת אומה, מאמץ שברטוריקה האוקסימורונית של התקופה כונתה: "חלוציות ממלכתית".¹¹

למבצעי ההתיישבות היתוספו מבצעים שונים, כגון מבצע חומה שהפך לרגע אחד

⁹ ארכיון מפא"י, ישיבת מרכז, 12.1.1949.

¹⁰ בן-גוריון, דברי הכנסת, 19.8.1952, 2023.

¹¹ ראו שירן 1998; אבנרי 1981; הורוביץ וליסק 1990.

את בניית הביצורים למשימה של־כדה את כלל האומה סביב הגבול (בן־אליעזר 1995, 302; שלו 1996, 115), או הקמת של־ח (שירות לאומי חלוצי) — מסגרת שנועדה לגייס בני נוער לסיוע במושבי עולים שבספר (פורת 1993, 129–130). מבצעים אלה הונחו על ידי הרעיון, שאם האומה אינה מגיעה לספר — הספר יגיע אל האומה; והם נועדו, בראש ובראשונה, לעודד ולהמריץ את האוכלוסייה הוותיקה והמבוססת, שהתרכזה במרכז הארץ ומיאנה לנטוש את העיר ולהפוך את הספר למרכז הווייתה.

אולם, ציפיותיה של ההנהגה ממבצעים אלה התבדו ברוכן. למשל, חרף התלהבותם של קברניטי המדינה וראשי מפא"י מרעיון השח"ל — הרי בפועל, עיקר פעילות הספר של הארגון, בכל שנות קיומו, הסתכמה בהקמת מצפים חקלאיים, כפר דייגים ותשתית עירונית באילת ובסביבותיה. ב־1954, אפילו תנופת התנדבות זו — שבשיאה לא מנתה יותר מ־300 בני נוער — גוועה (שם). גם קריאתו הדרמטית של בן־גוריון, בדצמבר 1953, לבני המושבים הוותיקים, כי יחזקו את יישובי הספר שבדרום הארץ — לא הביאה לנהירה המונית ליישובים אלה. ההתגייסות המרשימה של האוכלוסייה העירונית אל אזורי הספר במסגרת מבצע חומה — כ־100 אלף מתנדבים שבאו מן הערים אל כ־300 יישובים — היתה ונותרה אירוע חד־פעמי (שלו 1996, 115–115).

במשך השנים נמוגה והלכה התקווה, כי יישוב אזורי הספר וביסוס האחיזה בגבולות יושלמו באמצעות האוכלוסייה הוותיקה (הורוביץ וליסק 1990, 152). את כושר הגיוס, הטמון במנגנוניה, ניסתה המדינה להפעיל כלפי אוכלוסייה אחרת, שמעמדה הפגיע אפשר לרתום אותה למימוש המטרות הלאומיות באזורי הספר. ב־1950 פרסם משרד התכנון את תוכנית המתאר הלאומית של מדינת ישראל, ובה ניתן תוקף רשמי למדיניות פיזור האוכלוסין, שכוונה בעיקר לאוכלוסיית העולים החדשים (ראו צבי אפרת בגיליון זה). בסיסמה "פיזור אוכלוסין", ממשלת ישראל יישבה אלפי עולים בקרבת הגבולות הכלתי ברורים, שיצרו הסכמי שביתת הנשק. בדיווח של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית נמסר, כי מהקמת המדינה ועד לסוף פברואר 1950, הוקמו כ־179 יישובים חדשים, 78 מתוכם יישובי עולים. המסמך הצביע גם על מגמה עתידית: להוסיף וליישב כ־55,700 משפחות במושבי עולים ובכפרי עבודה חדשים.¹² החל בינואר 1949 הוקמו כעשרה עד 15 יישובים בחודש, ובסיומם — בשלוש השנים הראשונות לקיום המדינה נוסדו כ־300 יישובים חקלאיים חדשים, רובם באדמות ערביות שהוכרוזו נטושות.¹³ מאוחר יותר הוקמו עיירות פיתוח, שגם אם לא תאמו את האידיאל של ההתיישבות החקלאית, הן נועדו ליישם את מדיניות ההתיישבות הביטחונית לאורך הגבולות (כהן 1969, 143–157; ביין 1982, 155–156).

¹² גנוך המדינה ג-5496, מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, מארס 1950.
¹³ כדי לעמוד על משמעות ממדיו של מפעל זה, יש להביא בחשבון כי במשך 65 שנות המפעל הציוני שקדם להקמת המדינה הוקמו אך 277 יישובים חקלאיים. צורת ההתיישבות הנפוצה לאחר 1948 היתה המושב. מספר המושבים שהוקמו בין 1947 ל־1956 גדל מ־78 ל־331, כ־53.4 אחוז מכלל ההתיישבות הכפרית, לעומת הקיבוצים שהיוו 36.6 אחוז; Kellerman 1992, 68, 72–76.

חלק ניכר של אוכלוסיית העולים, שהופנתה להתיישבות חקלאית, שוכנה ביישובי סָפֶר, שהיו אמורים לשמש "קיר ביטחוני" לאורך הגבול (Troen and Luckas 1995, 442); הכהן (1994). האזורים המועדפים למדיניות "פיזור האוכלוסין" הזו היו שטחים שוממים ומרוחקים בנגב, אזורים חשופים ל"הסתננות" בפרוודור ירושלים, ובמידה פחותה גם אזורים דלי אוכלוסייה יהודית בגליל. בלחצו הבלתי פוסק של בן-גוריון, שביקש לעקוף את נוהלי ההתיישבות הביורוקרטיים שגובשו לפני הקמת המדינה, העולים החדשים הופנו ישירות לאזורי הסָפֶר, לעתים באישון לילה, מיד בבואם לארץ. כל זאת, תוך הסתכסכות עם תנועות ההתיישבות ששאפו לפקח על התופעה; תוך הזזת אוכלוסייה ערבית ממקומה; ותוך הקצאת תקציבים ענקיים לפעולת ההתיישבות באזורים נטולי תשתית. העולים אף לא קיבלו הכשרה מוקדמת לחיים באזורים אלה, בעלי התנאים המיוחדים; והדבר החשוב אף יותר – העולים הופנו לאזורי הסָפֶר בלי שנשאלו לרצונם. מרגע שעקרון פיזור האוכלוסין נכרך בחיזוק אזורי הסָפֶר ובביצור הגבולות החדשים, הוא נהפך לחשוב יותר מעקרון קליטת העלייה, שלא פעם נמצא עמו בסתירה (פורת 1993, 113–143).

יוזמי המדיניות הציגו את יישובם של העולים החדשים בסָפֶר לא רק כחלק מתכנונה הטריטוריאלי של המדינה, אלא גם כחלק מתהליך בינוי האומה: "החשוב אולי מכל", הסביר יהודה לייש בשבועון במחנה, "הוא ההרגשה האופפת את העולה החדש, שמיד עם בואו ארצה הוא נוטל חלק באחד ממפעלי היסוד של תקומת עמו. תחושה של עמידה ליד ערש המדינה ממש אין כמוה להבראה חברתית" (לייש 1955). בכתבה אחרת של הביטאון הצבאי, נכתב על ה"כיבוש השני" של מושב העולים אלקוש. המושב, השוכן בקרבת הגבול הלבנוני, הוקם בסוף מלחמת 1948 על חורבות הכפר הערבי דיר-אל-קאסי, ומיד יושבו בו עולים מכורדיסטאן. "באותה שעה", נכתב בלא מעט פתוס, "החל כיבושו השני של המקום: כיבושם של מתיישבי אלקוש, כיבוש אורח חייהם, כיבוש לשונם וכיבוש לבבם, לב בנייהם לאהבת כפרם" (אשכול 1956).

אולם, החיים "מול קו גבול שאינו קו ואינו גבול", כמאמרו של אחד מתושבי הסָפֶר (שלו 1996, 146), היקשו עד מאוד על האוכלוסייה החדשה, שלא היתה ערוכה, מעשית ואידיאולוגית, לחיי סָפֶר (אבנרי 1981; אורי 1951). למעשה, אותה אוכלוסייה, שהיתה אמורה לשמש "קיר ביטחוני" להגנת המדינה, נהפכה בעצמה לטעונת הגנה (קימרלינג 1993, 121). ובפועל, המדינה לא התמקדה בשנות החמישים בהקמת יישובים חדשים לאורך הגבולות בלבד, אלא גם במניעת נטישה ובריחה מהיישובים הקיימים (מוריס 1996, 118–128).

נדמה כי בשנות החמישים, ה"הליכה אל הסָפֶר" לא הצליחה להפוך לסיפור הגמוני, אלא דווקא לסיפור של התנגדות. הניסיון להפוך את הסָפֶר למרכז עניינה של האומה נחל הצלחה מוגבלת. גיוסה של האוכלוסייה להתיישבות סָפֶר היה מושא למאבקים בין גורמים מוסדיים בעלי אינטרסים סותרים: בין הצבא, תנועות ההתיישבות וההנהגה הפוליטית לבין עצמם, ובין מוסדות אלה לבין האזרחים שהיו אמורים להתגייס "מרכזם" ולהתיישב בגבול.¹⁴

¹⁴ על המאבקים שנוצרו סביב התיישבות הסָפֶר, המכונה "התיישבות ביטחונית", בשנים הראשונות, ראו

פיצוי חלקי על ההצלחה המוגבלת של מבצעי ההתיישבות ה"וולונטריים" בספר נמצא בחיזוק חיל הנח"ל. הניסיונות הטריטוריאליסטיים "להלאים" את הגבול, ולהופכו ליסוד מוחשי וסמלי בתודעת בני האומה, באו לידי מלוא הביטוי במסגרת כלאיים זו – ספק צבאית, ספק אזרחית – ובסעיף בחוק שירות הביטחון 1949, שחייב שנת הכשרה חקלאית לכל חיילי הצבא. באופנים אלה, הנוער נקרא להפוך לחומת פלדה "בלתי חדירה" של מתיישבים-לוחמים לאורכם של גבולות המדינה, כחלק מתהליך החברות של אהבת הארץ וכחלק פעיל ביישוב הקפר (אלעד 1993; דואר 1992; קרן 1991). אולם, הצלחתו של הנח"ל לגייס את הנוער לגבולות לא מומשה כשהנוער נתבע להקים "חומת פלדה" סביב גבולות המדינה – אז הוא זכה לכינויי לעג כ"חיל עגבניות" – אלא כאשר הוא נקרא לפרוץ אותם במסגרת היוקרתית של הנח"ל המוצנח.

חיל הנח"ל הוא דוגמה מובהקת לכפילות שבין הרטוריקה המבצרת של המדינה ביחס לגבולותיה, אשר הציגה אותם כ"חומה אורגנית" וכ"ערש האומה החדשה", לבין הפרקטיקה המרחבית שהתקיימה בפועל ושלא תמיד נאמרה מפורשות. בשנות החמישים, קווי הגבול היו לא רק "חומת ביצרון" למולדת, אלא גם "חוד חנית" ובסיס זינוק אל המרחבים שבשטח האויב. משמעות דואלית זו של הגבול, שקוימה וטופחה בצלה של הרטוריקה ההתיישבותית, הצביעה על מציאות שונה ומורכבת מכפי שניתן ללמוד ממושגים מופשטים כמו "מדינה טריטוריאלית", "ריבונות מודרנית" ו"גבולות ליניאריים". דואליות זו של הגבול, ה"דו-פרצופיות" שלו, באה לידי ביטוי ביתר שאת בפרקטיקות צבאיות כמו סיורים ופעולות מעבר-לגבול, ובמסגרות הצבאיות שהוקמו באותן שנים, ונועדו להיות – כדברי משה דיין – "סדנא לייצור דור של לוחמים" (אצל בר-זוהר 1969, 82).

השפה המרחבית: חציית הגבול כפולחן מדינה

הסיורים והפעולות מעבר-לגבול לידתם בפרדוקס: חציית הגבול נעשתה כדי לאטום אותו מפני שובם של פליטים פלסטינים – "מסתננים" – שקווי הגבול החדשים הפרידו בינם לבין אדמותיהם וביתם. תופעה זו, שהחריפה והלכה במשך השנים, הפכה את החיים בקרבת הגבול לקשים מנשוא והעמידה את ריבונותה של המדינה על גבולותיה בסימן שאלה (מוריס 1996; טל 1998). אולם, הגורם העיקרי שהביא למיסודן של הפעולות מעבר-לגבול כדרך העיקרית ללוחמה בפרצת הגבולות, ואף עדיפה על דרכים אחרות, היה הקמתן של יחידות פשיטה מיוחדות לצורך חציית הגבול. הראשונה בהן היתה יחידה 101, בפיקודו של אריאל שרון. יחידה זו צורפה בתוך זמן קצר לגדוד צנחנים 890, וזה תפח ב-1956 לחטיבה 202. משהוקמו יחידות מיוחדות, שכל יוקרתן וזכות קיומן היו תלויות בהצלחת פעולות התגמול,

נסללה הדרך להרחבת הפעולות מעבר לגבול ולמיסודן, באופן פרדוקסלי, כדרך העיקרית לאטימת הגבולות.

יחידות הפשיטה העניקו לפעולות המבצעיות בשטח האויב ערך מוסף, שחרג הרבה מעבר לערכן הצבאי: פריצת הגבול נהפכה לפרקטיקה סימבולית ולפולחן מרחבי שגרם, מצד אחד, לטריוויאליזציה של הגבול, ומצד אחר – לטיפוח תחושה של אדנות על המרחבים שמעבר לקווים. ביחידות הפשיטה שטופחו בידי הרמטכ"ל אז, משה דיין, נקבעו סטנדרטים חדשים שהיו עתידים לעצב את דמות הגיבור הישראלי החדש. אלה שימשו מושא להזדהותם של בני נוער ומעיין לא אכזב של מיתוסים על הלוחם המסייר ומשוטט במעמקי שטח האויב, הרחק מקו הגבול. דמות זו מהווה עד ימים אלה מופת של חיילות ושל ישראליות גברית. כך למשל, במשאל שנערך במקומון תל-אביב ב-1994 (!), נבחר לוחם ה-101 "האגדי", מאיר הר-ציון, לחייל הישראלי האידיאלי, ואילו במקום השני נבחר בוגר אחר של אחת מיחידות הפשיטה של אותם הימים, רפאל איתן.¹⁵

כאמור, השפה המרחבית, שטופחה במסגרות הצבאיות, לא היתה נחלתו הבלעדית של הצבא. הפעילות המבצעית שמעבר לגבול לוותה כל העת ביצירת מיסטיקה של המרחב. היומנים והאוטוביוגרפיות של גיבורי התקופה שופעים תיאורים רומנטיים של מסע אל האינסוף ושל כמיהה להיכרות בלתי אמצעית עם הארץ.¹⁶ המיסטיפיקציה של המרחב טופחה בידי המדינה עצמה, באמצעות מסגרות ממוסדות כמו טיולי בית ספר, מסעות "מים לים", העלייה המסורתית למצדה, שיעורי "מולדת" שסיפקו את ידיעת הארץ הנחוצה כדי לעורר תחושה של "מקום" ופטריוטיזם, שיעורי היסטוריה, גיאוגרפיה ולימוד סיירות. כל אלה תרמו, מצד אחד, להשגרה של מרחבי המולדת; ומצד אחר, למעין "אקזוטיזציה" של הגבול, אשר הגבירה את הסקרנות והכמיהה למרחבים שמעבר לקווים. בעולם התרבותי של בני הנוער, שגדלו אל תוך מציאות של מדינה המוקפת גדרות עם שלטי "עצור! גבול לפניך!", המרחב נהפך לטוטם, והגבול סיפק את הטאבו.

במובן זה, הפעילות שמעבר לגבול אפשרה למתנדבי היחידות להפוך את מה שבחיים האזרחיים היה לטאבו – חציית הגבול – למסגרת לגיטימית למימוש כמיהתם לצאת אל המרחב הבלתי מבויט שמעבר לגבולות המדינה. התחושה של הסרת הקסם שקיננה בהם בעקבות השגרת מרחבי המולדת בידי המדינה, ואשר גרמה לרבים מקרב בוגרי תנועות נוער והגדנ"ע לצאת אל "מסעות אסורים" מעבר לגבול, מצאה מפלט ממוסד בפעילות של יחידות הפשיטה. ב-1954 נהפכה חציית הגבול למעשה יומיומי וכמעט טריוויאלי באופיו. ההתרגשות שליוותה את יחידות הפשיטה בראשית דרכן נמוגה והלכה, אם כי תחושת העוצמה שחשו בעברו השני של הגבול נותרה בעינה. עיתון במחנה דיווח, למשל, ב-2 באוקטובר 1956, כי "את השלט 'סכנה! גבול לפניך!' עברנו כמו שעוברים יומיום ליד

¹⁵ "חניך מצטיין: מאיר הר-ציון", תל-אביב, 22.4.94.

¹⁶ ראו הר-ציון 1967; ינוקא 1967; ירדני 1968; דיין 1976; טבת 1971; גור 1977.

כרזות מפעל הפיס". עיתון זה, אגב, מילא תפקיד חשוב בהפצת ה"גאווה הלאומית": כתביו וצלמיו נהגו להתלוות לפשיטות שהתקיימו מעבר לגבול — מה שהניב כתבות שער מצולמות, שפיארו את המעורבים בפשיטה: הקיבוצים שמהם הלוחמים היו יוצאים אל עורף האויב, ושהפכו לשותפים בסוד ההכנות שלפני הפשיטה; קציני צבא בכירים שבאו לפקח על ההתארגנות לקראת הפשיטה; ותושבי הספר, שבהיודע דבר הפעולה, היו באים לקבל את פני הלוחמים ששבו מעומק שטח האויב; וכמובן, המוני האזרחים שהשתתפו בהלוויות חללי המבצעים.¹⁷

הטריוויליזציה של הגבול הגיעה לשיאה במבצע סיני, אז נוספה לזכות לחצות את הגבול גם הזכות לכבוש את מה שמעבר לו. לאחר הנסיגה, כאשר הפעילות מעבר לגבול הצטמצמה, התפתחה נוסטלגיה לקלות הרבה ולטבעיות שבה החיילים הישראלים חצו בעבר את הגבול. אחד מחיילי הנח"ל המוצנח העלה זיכרונות (במחנה, 21.5.1958) באלה המלים: "כשהיינו עושים סיור עמוק, נוסעים שעות בקומנדקר או הולכים ברגל — אפילו בלילה, אפילו בקור, ומכירים שטחים ומשתלטים על מרחבים ולומדים להתמצא בהם, היתה לי הרגשה שהייתי יכול להמשיך בזה עד אין סוף".

בשנות החמישים נוצרה דינמיקה מעניינת באופן שבו מדינת האומה הישראלית דיברה את גבולותיה, וניתן לאפינה כקשר כפול: מצד אחד, באמצעות מנגנוניה האזרחיים, המדינה ביצרה את גבולותיה וביקשה לתחום אותם היטב, פן ייהפכו ליסוד זניח בהוויה של האומה; ואילו מצד אחר, באמצעות מסגרותיה הצבאיות, היא עיצבה אותם כספר מיתי, כמושא להערצה המשלהב את דמיונם של בני נוער וחיילים. המעניין הוא, כי אף על פי ששתי השפות — הטריוויריאליסטית והמרחבית — היו חלק מדיבורה של המדינה, כל אחת מהן נועדה לקהל אחר, ולפיכך הופעלה באמצעות מנגנון מדינתי ופרה-מדינתי ייחודי לה. השפה הטריוויריאליסטית, ה"מבצרת", כוונה בעיקר לאלה ששייכותם לאומה טרם היתה מובנת מאליה — עולים חדשים שזה עתה באו וטרם היו ל"עם", כלשונו של בן-גוריון (1955). ואילו השפה המרחבית היתה שפתה של המדינה, בניסיונותיה החוזרים ונשנים לגייס את האוכלוסייה הוותיקה, את בניה ובנותיה, למערכות הגבול שהוצגו כל העת כמערכה שטרם נסתיימה.¹⁸

לפוליטיקה זו של משמעויות, שהתנהלה סביב הגבול, היו השלכות על כינונה של תודעה מרחבית בישראל. שהרי, היא מנעה את קיבועו של הגבול כקו פוליטי בר-קיימא בתודעת בני האומה. היא שימרה את אופייה של ישראל כמדינת ספר הנסמכת, גם לאחר השגת ריבונות פוליטית, על נוכחות אזרחית וצבאית למען השגת שליטה טריטוריאלית

¹⁷ ראו למשל כתבותיהם של אורי דן והצלם אברהם ורד בבמחנה, "הפשיטה על מבצר האויב" (18.9.1956); "לא לעולם חוסן" (2.10.1956); "השעות בקלקיליה" (17.10.1956). כתבות אלו זכו לביקורת מקוראי הביטאון אשר הגדירו אותן כמעשה "התרחבות", ראו מדור "חיילים כותבים: פעולת תגמול ותיאורה"; במחנה, 12.10.1955.

¹⁸ אני מודה לברוך קימולינג על אבחנה זו.

(Kimmerling 1983, 19–25), ועל אותן מערכות סימבוליות "כיבושיות", שאפיינו את החברה היישובית והציגו את בניין המדינה ואת עיצוב זהותה הקולקטיבית כמלאכה בלתי נשלמת. ריבוי הקולות, שבאמצעותם דיברה המדינה על גבולותיה, סלל את הדרך להיווצרות תודעה טריטוריאלית אירדנטית, שאינה רואה בקו הגבול קו סופי של זהות פוליטית ותרבותית משום שהוא עומד כל העת לדיון, ומשום שהוא מועמד כל העת בספק בידי מנגנוני החברות של המדינה עצמה. מתוך כך ברור שהפוליטיקה של משמעויות, שניטשה סביב הגבול, קיימה זיקה הדוקה לגיאופוליטיקה של ישראל; ויתרה מזו — היא היתה חלק בלתי נפרד ממנה.

שנות החמישים הן אפוא שנים מעצבות להבנת הקשר המורכב והאמביוולנטי, שנוצר בישראל בין גבולות טריטוריאליים לזהות קולקטיבית. הספרות האנתרופולוגית העוסקת בגבולות מצביעה על שניות, שהיא אינהרנטית לקווי מתאר שרירותיים, המתגלה בפער שבין הרמה הפורמלית של קיום גבולות לבין הפרקטיקות היומיומיות של תושבי אזורי גבול. אלה האחרונות מממשות "גבול אחר", לרוב נזיל וחדיר, ושונה במהותו מהפיקציות הליניאריות הקשיחות המופיעות בקרטוגרפיה הרשמית של מתווי מדיניות (Nugent 1996). אולם, במקרה הישראלי, שתי הרמות של קיום הגבול — זו ה"פורמלית", הנגזרת מהאינטרסים של המנגנונים המופקדים על שיטור הגבול ופיקוחו, אך גם זו ה"בלתי פורמלית", הנגזרת מעניינם של אלה שהגבול "סוגר" עליהם — ניוונו מפעולותיה של המדינה ומנגנוניה, ולא מגורמים פרטיזניים.

דיבורה הכפול של המדינה, בשנות החמישים, מגלם את הסתירה שבין הדרישה הנורמטיבית לתיחום גבולות — כפרקטיקה מכוננת של בניית מדינה טריטוריאלית, המוכלת ומוגבלת בתוך קווי מתאר בעלי משמעות פוליטית — לבין קיומה של פרקטיקה של בניית מדינת סֶפֶר שנשענה על טשטוש גבולות, כחלק מהותי של התהליך (Yiftachel 1997). במידה מסוימת המעבר מחברה יישובית חסרת ריבונות למדינה טריטוריאלית, עם כל המשמעות מכך מבחינה פוליטית ותרבותית, לא "עוכל" בישראל בשנות החמישים, ואף לאחר מכן.

חזרתו של הגבול: שפות טריטוריאליות בעידן אוסלו

הפוליטיקה של משמעויות, שהתנהלה סביב הגבולות בתקופה שלפני 1967, מקבלת רלוונטיות מפתיעה בשנות התשעים, בעקבות "חזרתו של הגבול" מן התת-מודע הגיאוגרפי המקומי. מאז חתימת הסכם אוסלו, שאלת הגבולות נהפכה לאחת מן השאלות המרכזיות שעל סדר היום הפוליטי והציבורי. ברומה לשנות החמישים, גם היום אנו עדים לשיח טריטוריאלי שמתקיימות בו שתי תפיסות שונות, ואף סותרות, באשר למשמעותם העכשווית של גבולות. האחת מדברת על "הפרדה", ואילו האחרת מדברת על יצירת מרחב פעולה משותף בדמותו של "מזרח תיכון חדש".

בעוד ששיח ההפרדה מנסה להנחיל תפיסה מודרניסטית במרחב שמבחינה

טריטוריאליזם מעולם לא היה מודרני, השיח הטרינס-לאומי מבקש למקם את הדיון על גבולות בעולם שחדל להיות "מרחב של מקומות" (space of places) ונהפך ל"מרחב של זרימות" (space of flows), של הון, של עבודה, של בני אדם, של מידע וזכויות.¹⁹ יתרה מזו, בעוד ששיח ה"הפרדה" מדגיש את אופיו הצבאי של הגבול ומקדש את תפקידו השיטורי-אסטרטגי כמענה לבעיות פוליטיות, השיח הטרינס-לאומי מעמיד במרכזו היגיון אחר: הגיונה של כלכלת השוק הניאו-ליברלית האמורה לספק פתרון לבעיות של פליטים, מתנחלים, פיתוח בלתי שוויוני, נחשלות ועוני, עוינות ושנאה אתנו-לאומיות, שהם תוצר של מאה שנות סכסוך בין מדינת ישראל לשכנותיה הערביות ולפלסטינים. יש להדגיש, עם זאת, כי על אף שבין תפיסות טריטוריאליזם אלה מתקיימים הבדלים מהותיים, לשתייהן משותף הניסיון להביא לארגון-מחדש של המרחב. כבעבר, שאלת הגבולות אינה גיאופוליטית במובן הצרופ בלבד, כי אם גם אידיאולוגית ותרבותית: מה תהיה דמותה של מדינת ישראל ומה תהיה זיקתה אל המרחב הפוליטי והתרבותי הסובב אותה?

גדר גבוהה — שכנות טובה? גבולות ושיח ה"הפרדה"

"היום מתחיל המשא ומתן על גבולות ישראל" (ידיעות אחרונות, 13.3.1999); "תחזיקו אותנו, אנחנו יוצאים מדרום לבנון" (שם, 5.11.1999); "גבולות הקבע בין ישראל לרשות יתוו בהסכם המסגרת" (הארץ, 3.2.1999); "גבולות, זה מה שחשוב, כל השאר פינאטס" (שם, 7.12.1999). כותרות אלה, שהתנוססו על דפי העיתונות המקומית ב-1999, מצביעות על חזרתו של הגבול אל סדר היום הפוליטי והציבורי בישראל. הן מסגירות ציר בולט בשיח הטריטוריאלי המתנהל במדינה, בעשור האחרון, ובמרכזו רעיון ה"הפרדה". התפיסה כי בתיחום גבולות יש כדי להגן ולהבטיח את זהותה היהודית, הציונית והדמוקרטית של המדינה, אינה חדשה בנוף הפוליטי והרעיוני הישראלי. קבלת תוכנית החלוקה של האו"ם, ב-1947, על ידי ההנהגה הציונית, נתנה ביטוי להעדפה הפרגמטית של העיקרון הדמוגרפי של רוב יהודי על פני העיקרון הטריטוריאלי של רוב הארץ (גל-נור 1995). תוך הפיכתו לדגל מרכזי של הממשלה הנוכחית, חודש רעיון ההפרדה לאחר כשלושה עשורים, שבהם ממשלות ישראל לגוניהן נהגו במדיניות שקיבעה מצב ספי של אי-סיפוח ואי-נסיגה מהשטחים הכבושים, במסווה של "סטטוס קוו".²⁰

השיח על נחיצותה של הפרדה בין פלסטינים לישראלים החל להופיע בעקבות מאז החלטת ממשלת ישראל, במאוס 1993, להטיל סגר הרמטי על רצועת עזה והגדה המערבית, בעקבות חתרנות האלימות בין פלסטינים לישראלים. להטלת הסגר הגדול היו השלכות מרחיקות לכת על מצבם הכלכלי של תושבי הרצועה והגדה. הסגר מנע מ-130

¹⁹ ראו Castells 1989; Soysal 1994; Jacobson 1996.

²⁰ ראו גזית 1999; פדחצור 1996; ביילין 1985; Kemp 1999; Lustick 1993.

אלף פלסטינים להגיע למקומות עבודתם בתחומי הקו הירוק, ויצר מאגר של מובטלים קבועים שדרדר באופן ניכר את המצב החברתי והכלכלי של הפלסטינים, תוך כדי הגברת התלות בישראל. הטלת סגר, כצעד מניעתי כנגד ביצוע פיגועי טרור בתחומי הקו הירוק, לא היתה חדשה. אולם עקב הידרדרות המצב הביטחוני, שהחלה בדצמבר 1992, הסגר נהפך לאמצעי ענישה מרכזי של ממשלת ישראל כלפי הפלסטינים, עד כדי כך שהוא הפך את גבולות מדינת ישראל ל"גבולות ריצ'רץ" – כלשונו של השר לאיכות הסביבה אז, יוסי שריד (הארץ, 3.3.1995, 19–20). כך, למשל, ב־1993, רצועת עזה היתה נתונה לסגר שלוש ימים בספטמבר, 19 יום בדצמבר (עשרה מתוכם בעקבות גירוש 415 פלסטינים חברי חמאס בידי ממשלת ישראל ללבנון), ושישה ימים במאס (Roy 1994, 15). מנקודת מבט ישראלית, הסגר היה עלול לשאת תוצאות חמורות, אלמלא נמצא לו פתרון כלכלי ופוליטי זול באמצעות יבוא מהגרי עבודה מעבר לים, שהחליפו את כוח העבודה הפלסטיני בענף החקלאות והבנייה באורח מהיר ויציב (Bartram 1998).

ה"סגר הגדול" הכשיר את הקרקע למגמה חדשה, שאפיינה מאוחר יותר את טיב היחסים בין רצועת עזה, ה"אוטונומית" תחילה, והגדה המערבית, לבין השלטונות הישראליים: גירושין פוליטיים. אמנם גירושין שאין בהם חלוקת רכוש שווה (Roy 1994), אך גירושין שיש בהם הפרדה פיסית בין ישראלים לפלסטינים במרחב שעד לאותו זמן הוצג כבלתי ניתן לחלוקה. התבטאויות על נחיצות קיומו של "מרחב הפרדה", שיחצוץ בין ישראל לפלסטינים, נשמעו אף ביתר שאת בעקבות גל פיגועי הטרור, שאירעו בתקופת כהונתה של ממשלת העבודה, שבראשות יצחק רבין המנוח. רבין הורה על הקמה ועדה ביטחונית מיוחדת, בראשותו של שר המשטרה אז, משה שחל, לניסוח "תוכנית מרחב הפרדה" שתכלול הצעות להקמת מעברים, תגבור הביטחון השוטף והמערך המשטרתי. תוכנית "מרחב הפרדה" באה להחליף את התוכנית למיגון היישובים הסמוכים לגדה, והדגישה את הצורך החיוני בקיום חיץ פיסית ומוחשי בין שטחי המדינה למה שמעבר לה.²¹ תוכנית זו היתה צעד אחד בסדרה של פרקטיקות, שהתקיימו לאורך כל שנות התשעים, ונועדו להנכיח את הגבול המחוק, "להחיותו" מחדש, ואגב כך, לתת לו לגיטימציה. כך למשל, באוגוסט 1998 אישר הקבינט הביטחוני הקמת קו מכשולים בין ישראל לגדה, לאורך כ־80 ק"מ לא רצופים, במטרה לאטום את הגבול. לשם כך הוחלט על נקיטת סדרה של אמצעים, ובהם הנחת מסילות ברזל מולחמות על עמודים, חומות נמוכות וערימות סלעים, אך גם אמצעים מתוחכמים יותר, כמו הצבת מצלמות וחיישנים אלקטרוניים לשם איתור והתרעה. המניע המייד לפרויקט, שעלותו נאמדה ב־100 מיליון שקל, היה לשים קץ לאחת מן התעשיות המשגשגות ביותר, שקמו לאחר תחילת יישומם של הסכמי ההפרדה בין שטחי הרשות הפלסטינית לישראל: גניבות רכב בישראל והברחתם לגדה – גניבות

²¹ ראו ראיון של איתן רבין, ראובן שפירא, אלוף בן: "שחל: אין מנוס מקיום 'מרחב הפרדה'", הארץ, 23.3.1995.

שהגיעו למספר־שיא ב־1997, שבה נרשמו 46 אלף מכוניות גנובות, ש־80 אחוז מהן הוברחו לשטחים.²² אולם ברור, כי הקמת קו מכשולים ממשי נתנה תוקף מוחשי לרעיון ההפרדה, שהחל קודם עור וגידים מאז שממשלות ישראל זנחו את ההנחה, כי אפשר לעצור את האינתיפאדה בקו הירוק.

במלים אחרות, אם האינתיפאדה החזירה את הקו הירוק לתודעה הישראלית, כסמן קרטוגרפי מוחשי בגיאוגרפיה של פחד וחרדה, והציבה את השטחים שמעבר לו כ"אסורים" לכניסה — הרי שיח ההפרדה העניק ערך עודף לקו הנרמס. הכמיהה להיפרד מן הפלסטינים, הגלומה בנוסחת ההפרדה ובהסכמים המדיניים שהעניקו לה תוקף — באישור הכנסת ובהסכמת רוב הציבור בישראל²³ — החזירה בעקיפין לגבול את משמעותו ה"גבולית", בהגדרה אותו מחדש כגבול הלגיטימיות של המרחב הפוליטי והתרבותי בישראל.²⁴

מובן שאין בהצבת מחסומי גבול ובהנפקת כרטיסים מגנטיים ל"מעבר הבטוח" כשלעצמן, כדי לבטא הפרדה ממשית בין אוכלוסייה וטריטוריה ישראליות מזה, ופלסטיניות מזה. למעשה, שורה ארוכה של התרחשויות מעידה על האמביוולנטיות הטמונה ברעיון ה"הפרדה", כפי שהוא מתממש עד כה, ומעלה את שאלת אופייה ומשמעותה: האם "ההפרדה" פירושה הכרה בקווי שביתת הנשק, כגבול הקבע של ישראל, והכרה ביישות הפלסטינית כ"מדינה"? או שמא היא חלק מתפיסה ביטחונית ופוליטית הדומה בתכניה ובעקרונותיה לזו שליוותה את מדינת ישראל מאז שנות החמישים, ולפיה ישראל מוקפת אויבים ועליה לכוון גבולות רחבים שיעמדו לה בעת פלישה? (ראו בן 1999; בנבנישתי 1999א).

המשך הבנייה בהתנחלויות והרחבתן (ראו שרגאי 1999), ופיתוח רשת הכבישים הישראלית לשם שליטה מרחבית יעילה בשטחים שיישארו בידי ישראל בעקבות ההסכמים, מדגישים את הדו־משמעיות של רעיון ההפרדה. כך, למשל, בעוד שב־1995–1997 נסללו במדינת ישראל 1,071 ק"מ כבישים, שהם ק"מ כביש לכל 5,500 נפש, הרי בגדה נסללו באותה עת 124 ק"מ כבישים, שהם ק"מ כביש לכל 1,360 מתנחלים יהודים (ראו אפרת 1998). אם נוסיף לכל אלה את המשך שליטתה של ישראל על המעברים היבשתיים, על שדות התעופה ועל הנמל הימי של עזה ועל מקורות המים, הרי דומה כי משמעותה של ה"הפרדה" מסתכמת עד עתה בהמשך הכיבוש עם קיר חד־סטרי באמצע (ראו הס 1999א; שטרסלר 1999; Roy 1994).

אולי הביטוי הבולט ביותר למגבלות של רעיון ההפרדה, כנוסחת פלא פוליטית להיפרד מן הפלסטינים ולהעלימם מאחורי הגדרות (ראו אליצור 1999), הוא המראה של

²² "המכשולים בקו התפר יוקמו בארבעה אזורים שבהם מעבירים מכוניות גנובות", הארץ, 18.8.1998.

²³ על נקודות ה"הסכמה", המאפיינות את המפות המדיניות שהוצגו על ידי מפלגות ותנועות פוליטיות שונות בציבור ובחקשורות מאז הסכם חברון, כתב אלישע אפרת (1997).

²⁴ כך התבטא שר המשפטים אז, דוד ליבאי, בביקורו באריאל בינואר 1993: "אתם ישראלים הגרים מחוץ לגבולות ישראל, מחוץ לגבולות הכנסת, ומחוץ לגבולות המשפט והחוק הישראליים" (ראו נועם 1993).

רבבות פלסטינים מהשטחים, העוקפים יומיום את מחסומי הגבול כדי להיכנס לעבודה בישראל (כ־60 אלף, על פי האומדנים של מערכת הביטחון הישראלית). פעולה זו נעשית לא פעם בשיתוף פעולה מצד כוחות הביטחון הישראליים, שביד אחת בודקים אישורי מעבר, ואילו ביד השנייה מכסים את העיניים מלראותם (ראו אלדר 1999; רובינשטיין 1999; שיף 1999). תופעה זו מאשרת את הכשל הטמון ברעיון ההפרדה, ובניסיון לממשה בהקשר המקומי מבלי להביא בחשבון את הפער העצום בין הכלכלה הישראלית לבין הכלכלה הפלסטינית, ואת העובדה כי בעוד התוצר לנפש בישראל מתקרב ל־17 אלף דולר לשנה, בשטחים הוא נע בין 2,000 ל־3,000 דולר לשנה, עם שכר עבודה יומי של 30 שקל ליום עבודה בעזה ושיעורי אבטלה של 20 אחוז בעזה ו־15 אחוז בגדה (ראו שקד 1999). במצב כזה, אין פלא כי יש המדמים את המחסומים ואת מעברי הגבול המוקמים בארז, בבית לחם ובמבואות רמאללה ל"דלתות ללא קירות" — מעין מעבר־גבול אבסורדי בגבול שאינו קיים מבחינתם של מעסיקים ישראלים המבקשים עבודה זולה, כמו גם מבחינתם של עובדים פלסטינים התרים אחר פרנסה.²⁵ אחרים רואים בעקרון ה"הפרדה", הגלום באוסלו, מגמה מכוונת של מדינת ישראל ליצור מצב של "גירושין פוליטיים", תוך שמירה על "נישואין כלכליים" המיועדים למנוע מהפלסטינים עצמאות מדינית (Roy 1994, 12).

בין כה וכה, אין להתעלם ממימד אחר המתגלה בהצבת מחסומים וגדרות, ואשר אינו ניתן לצמצום למידת יעילותם או לכוונות הנסתרות של אלה המופקדים על שמירתם: המימד הפרפורמטיבי של ריבונות וגבולות, מימד טקסי של הגבול שאין לו תכלית פרט להפגנה סמלית של קיומו (Kemp and Ben Eliezer 2000). הצבת גבולות ועובדות גיאוגרפיות, כגון אלה הגלומות בהסכמי אוסלו א' (24.9.93); אוסלו ב' (5.10.95); הסכם השלום עם ירדן (26.10.94); הסכם חברון (16.1.97); הסכם וואי (17.1.98); והסכם שארם (8.9.99) — מלאכותיות ואבסורדיות ככל שיהיו — יוצרות דינמיקה של הפרדה נפשית בין בני אדם לבין טריטוריה, שלא מכבר ראו בה "מולדת". ביטוי לכך ניתן למצוא בתופעה שצמחה באחרונה בנוף התיירות המקומי: "סיורים מרהיבים ובטוחים" בשטחי הרשות הפלסטינית, בהדרכת מדריך פלסטיני ובליווי המשטרה הפלסטינית, המבטיחים חוויה נפלאה של ערב תרבות ומוסיקה פלסטינית... וביקור ברצועת עזה במחיר מציאה של 220 שקל (כולל ארוחת צהריים). בנבגישתי מצביע על המסר הטמון ביוזמה מסחרית זו של חברות תיירות מקומיות: מחסומי הגבול וכינון "מרחב הפרדה" הם הוכחה להצלחת תומכי ה"הפרדה" להוציא את עזה מתל־אביב ולהעמיד חלופה לסיסמת מועצת ההתנחלויות, "ישע זה כאן".²⁶

רעיון ההפרדה זוכה לאתגורים מגורמים שונים, ובראש ובראשונה מאלה שיש

²⁵ ראו בנבגישתי (1999א); בהקשר זה ראו גם את הכשלת השביתה, שארגנה "הוועדה הלאומית למאבק בהתנחלויות" ברשות הפלסטינית, על ידי פועלים העובדים בהתנחלויות בגוש קטיף — עמירה הס (ראו הס 1999ב; הראל 1999).

²⁶ על המאבק הפוליטי בין "ישע זה כאן" ל"שטחים זה שם" ראו בנבגישתי 1999ב; בכר 1999; פייגה 1999.

להם מה להפסיד מיישומו. הניסיון להביא לארגון מרחבי מחודש באזור, הכרוך בנסיגה טריטוריאלית ובדה-מיליטריזציה של אזורי גבול ואזורי ספר, יוצר מה שדניאל בן-סימון מכנה "חרדת שלום" בקרב תושבי קו העימות וההתנחלויות (בן-סימון 1999). חרדה זו נובעת מהתערערות הסימביוזה בין יישובי קו הגבול וציבור המתנחלים לבין הפרויקט המדינתי של יישוב הספר. מנקודת מבטן של קבוצות אלה, רעיון ה"הפרדה", הגלום בהסדרים פוליטיים, פוגע באינטרסים הקיומיים שלהן – משום שהפרדה מחזירה את הגבול לחייהם, כמו במקרה של יישובי הצפון (ראו הראל 2000; גבירץ 2000), או משום שהמתיישבים עצמם עשויים, במצב של פינוי התנחלויות, להיות "מוחזרים" אל תוך גבולות המדינה, במקרה של מתנחלים בגדה וברמת הגולן.²⁷

אתגור רעיון ההפרדה הטריטוריאלית קיבל ביטויים שונים, שהטרגי בהם היה רצח ראש הממשלה יצחק רבין, ב-4 בנובמבר 1995, בידי יהודי דתי-לאומי שמתנגד לנסיגה טריטוריאלית מתוך אידיאולוגיה פוליטית ותיאולוגית של ארץ-ישראל השלמה. אולם, עד כה לא היה בכל אלה כדי לעצור את רעיון ההפרדה. נהפוך הוא: הצלחת רעיון ההפרדה התבטאה בכך שמעשי ההתנגדות לאוסלו נהפכו עד מהרה ללא יותר מגריסה ריטואלית של "ציונות חלוצית", הרואה ביצירת עובדות בשטח תגובה הולמת להחלטות המגבילות את השאיפות הטריטוריאליות של הקולקטיבי הלאומי. למשל, בינואר 1994 – כתגובה "ציונית הולמת" על הסכם אוסלו – הכריזה הנהגת המתנחלים על "מבצע מכפיל". התוכנית כללה הקמת תריסר התנחלויות חדשות – כנגד כל התנחלות קיימת, הוקמה אחת נוספת בסמוך לה, ומכאן השם "מכפיל". גם המוטו של "עובדות בשטח", שעליו התבססו יוזמי המבצע, הצביעו על אופיו הריטואלי של מה שהוגדר בעיתונות כסימולכרום התיישבותי של יישובי "חומה ומגדל" של שנות השלושים, בנוסח אולפני דיסני.²⁸

גם צעדות הזדהות עם "ארץ-ישראל" לא נעדרו ממופעי ההתנגדות. למשל, בעקבות חתימת הסכם עזה-יריחו תחילה, התפרסמו מודעות שקראו "לרדת ליריחו ולהביע שבעות אמונים לארץ-ישראל באמצעות רגלינו, ביום החתימה על ההסכם האומלל בין ממשלת המיעוט לבין אש"ף".²⁹ הגדילה לעשות רשות העתיקות, אשר ערב חתימת הסכם העקרונות בין הפלסטינים לישראל על מתן אוטונומיה לחלקים מהרצועה ולעיר יריחו, הציעה לממשלה להרחיב את שטחם של מחנות צה"ל ואת גבולות שטחי האימונים באזור יריחו וברצועה, כדי להכליל בהם אתרי עתיקות (ראו טל 1993). כמו כן, רשות העתיקות יזמה סדרה של חפירות במדבר יהודה, שנועדו לאתר מגילות גנוזות בטרם יעבור השטח לידי הרשות הפלסטינית. היוזמה, שאומדן עלותה היה מיליון שקל, זכתה לשם צופן: "מבצע מגילות". ואכן, החופזה שבה היא אורגנה, והתזזית שנלוותה לאירוע, העמידה את החפירות כמבצע מחטף צבאי לכל

²⁷ על הלך הרוח בקרב מתנחלים, לנוכח צמצום האבטחה הצבאית בגדה, ועל דיבורים על נטישה, הפקרה, וריפיה פוליטית, ראו אושפיז 2000.

²⁸ הארץ, 26.1.1994; ידיעות אחרונות, 13.2.1994.

²⁹ ידיעות אחרונות, 3.5.1994; "שבועת אמונים לארץ-ישראל", מודעה של מטה מאמץ.

דבר (ראו שגב 1993). לצדם של אתגרים אלה, שהמשותף להם הוא הניסיון לקבע את מצב הכיבוש, ניצב אתגר אחר, חדש ברצף התפיסות הטריטוריאליזם המקומיות. תפיסה זו היא תולדה של שיח נרחב יותר המתנהל ברמה העולמית, ומדבר על קריסת גבולותיה של מדינת האומה ועל כינונם של מובלעות טרנס-לאומיות.

עגבניות מתונים, נפט מעומאן: הגבול בשיח הטרנס-לאומי

החזון: "גבולות של מפעלים משותפים, במקום גבולות של גדרות תיל ושדות מוקשים" (בן-דוד 1999). ההיגיון: "אין מי שישלם למדינות המזרח התיכון על השיגעון המלחמתי הנמשך שלהן". כך כותב השר שמעון פרס ממקום מושבו במשרד הממשלתי החדש לפיתוח אזורי, שנתפר על פי מידותיו. והוא מוסיף:

אם המזרח התיכון לא יאמץ לעצמו כלכלה גלובלית ותשתית אזורית — ילדיו ישלמו את מחיר הפיגור... הכלכלי הנובע מהתעלמות מכללי המשחק של הכלכלה החדשה... מי שמסתכל אל העתיד, צריך להבין שלא הכל הוא עניין של שטחים. ישראל תעשה בתבונה, אם תסייע בידי הפלסטינים להקים משק מודרני ומשגשג במסגרת דמוקרטית אמיתית, ותפעל באזור כולו להקים תשתיות מודרניות — כגשר על פערים מאיימים, כרשת התחבורות לעולם החדש, וכסולם לעלות בו במדרגות הכלכליות" (פרס 1999).

לצד השיח הטריטוריאלי ה"ניאוריאליסטי", שאהוד ברק הוא מנציגו הבולטים, המעמיד במרכזו את ה"גבול" כקיר מגן בין יישויות פוליטיות יריבות, מזה, ולצד השיח הטריטוריאלי שמבקש לקבע את המצב הספי של אי-סיפוח/אי-נסיגה מהשטחים, המתקיים עדיין ברמה זו או אחרת בחלקים שונים של הגדה והרצועה, מזה — מתפתח בשנים האחרונות שיח טריטוריאלי שונה, המבקש לשבור את הדיכוטומיה גבול/ספר. מטרתו אינה לתחום גבולות ולקבע יישויות פוליטיות נפרדות אלא לעודד תנועה וזרימה שחוצה גבולות. תכליתו, כפי שפרס היטיב להגדיר, היא להפוך את הספר הצבאי לספר של אפשרויות כלכליות ויצרניות שימקם את מדינות האזור, ואת ישראל בראשן, בחזית הפיתוח בעולם שכללי המשחק שלו אינם עוד גבולות וטריטוריה אלא מובלעות של פוליטיקה וזהויות א-טריטוריאליזם (Basch et. al. 1994; Ong 1999).

יש המלגלים וטוענים, כי השיח הטרנס-לאומי על "מזרח תיכון חדש" אינו אלא מונולוג של איש אחד הנשען על שתי רגליים לצורך מימוש חזונו: האחת ממשלתית, בתוקף תפקידו כשר במשרד לפיתוח אזורי, והשנייה חוץ-ממשלתית, באמצעות מרכז פרס לשלום (ראו למשל בן-דוד 1999). אולם, תפיסה זו נאיבית, משום שאינה מביאה בחשבון התפתחויות הצומחות בשטח, ואשר הופכות את רעיון כינונו של מרחב אזורי מזרח-תיכוני מ"בדיחה לחידה", כלשונו של העיתונאי עקיבא אלדר (1994). כך, בעשור האחרון אנו עדים

להתרחשויות היוצרות מציאות חדשה, שמתעצבת מאחורי הקלעים של הסדרים מדיניים. מדובר במגמה הדרגתית אך בוטחת של עידוד זרימת הון, כוח עבודה וסחורה המקשרים בין המזרח התיכון של מעלה, זה המתנהל בלשכות של מעצבי מדיניות, לבין המזרח התיכון המאוד מוחשי של מטה, הנמצא במתפרות של אזורי סחר חופשי בקרני, אירביד שבירדן ועל קו התפר; בתורים של פועלים המצטופפים יומיום במעברי הגבול כדי להיכנס לעבודה בישראל בשכר רעב; או בנהירה המחודשת של אלפי ישראלים בשבתות לערים פלסטיניות שעל קו הגבול – קלקיליה וטול כרם – כדי לערוך קניות בזיל הזול. כאמור, כל אלה אינם אלא ביטוי למה שרוטלה (Rotella 1997) מכנה ה"עולמות של מטה", המתהווים בשעות הדמדומים באזורי הגבול.

להלן מקצת מן ההתרחשויות, המצביעות על האופן שבו שיח הטרנס-לאומיות קורם עור וגידים במציאות המקומית והאזורית. את חזון ה"מזרח התיכון החדש" מבקשים ליישם במציאות, שבה כ-200 אלף פלסטינים מהגדה ומהרצועה (כשליש מכוח העבודה הפלסטיני) מצליחים למצוא פרנסה בישראל. על פי אומדנים של מערכת הביטחון הישראלית – כ-60 אלף איש מהם נכנסים לישראל עם רשיונות עבודה, עוד כ-33 אלף רשאים להיכנס לצורכי מסחר, 25 אלף איש עובדים בהתנחלויות ברצועה ובגדה ובאזורי התעשייה שבקו התפר, וכ-60 אלף איש נכנסים ללא היתר (רובינשטיין 1999). כניסת פלסטינים חסרי רשיון עבודה מצויה במגמת עלייה מאז אוקטובר 1999, עקב פתיחת ה"מעבר הבטוח" שדרכו עוברים תושבי הרצועה לגדה, ומשם לישראל. קצב ההגירה מהרצועה לגדה עומד על 600–800 איש ביום, רובם צעירים בגיל עבודה. הם בורחים ממצב של עוני ואבטלה, שהשנה הגיעו בעזה לשיא חדש מאז 1992 (שיף 1999). מדי בוקר הם מתייצבים ב"שוק העבדים" בערים הגדולות, או בקו התפר, כדי לעבוד בסבלות, בכניין או בניקיון (שקד 1999).

בגבול הצפון קיימת תופעה דומה, אך בממדים קטנים בהרבה. כ-1,800 איש ואשה מדרום לבנון מגיעים מדי בוקר לשער פטמה שבמטולה כדי להיכנס לעבודה בישראל, ושבים ב-14.30 בצהריים; ל-500 אנשים נוספים יש אישורי שהייה בישראל בכל שעות היממה. הפועלים, כ-60 אחוז נשים ו-40 אחוז גברים, מועסקים בעיקר בבניין, בבתי מלון ובחקלאות בקיבוצים ובמושבים בצפון.³⁰ באחרונה נוצרה תחרות קשה בין לבנונים, שנהפכו לקבלני עבודה, לבין קבלני שיפוצים ישראלים. על הפועלים הלבנונים מפקח משרד הסיוע האזרחי ביחידת הקישור ללבנון. את הפיקוח בפועל מבצע קצין מטה של משרד העבודה והרווחה, המבקר במפעלים ובשדות. לטענת הקבלנים הישראלים, "העסק נהיה פרוץ... העבודה שלהם הפכה לשגרה ובשגרה כולם רדומים, או שפשוט זה לא מפריע לאף אחד" (ראו גל 1999).

³⁰ העבודה בישראל היא אחת הדרכים העיקריות לשמור על האהדה לישראל בקרב תושבי דרום לבנון, אמצעי להשגת שקט תעשייתי בקרב האוכלוסייה האזרחית בדרום לבנון. הפועלים הלבנונים מקבלים אישור עבודה בישראל, אם הם עומדים באחד משני התנאים הבאים: אחד מבני המשפחה משרת בצדל; אחד מבני המשפחה מת או נהפך לנכה בזמן פעילות צבאית בצדל או בסיוע האזרחי (ראו גל 1999).

תמונה אחרת, המאשרת את אופיו הניאו-ליברלי של השיח הטרנס-לאומי בישראל: בסוף שנת 1999, בזמן ששיעורי האבטלה בישראל הגיעו לממדים חסרי תקדים, דווח בתקשורת על ביקורו של שר העבודה והרווחה, אלי ישי, בירדן, כצעד נוסף של התקרבות בין המדינות. תכלית הביקור היתה לחתום על הסכם, שלפיו 400 עובדים ירדנים יקבלו אישורי עבודה באילת, בעיקר בתחום המלונאות. לטענת ישי, מדובר רק בראשיתה של מגמה שתאפשר את כניסתם של עובדי היגור ירדנים. עובדי היגור, השוהים בישראל למשך שעות העבודה בלבד וחוזרים ללון בבתים, עדיפים — לטענתו של השר — על פני עובדים זרים שעובדים היום באילת.³¹

תחום בולט, שבו ניכרת השפעתה של חלוקת העבודה הטרנס-לאומית המתהווה והולכת כאזור בעטיים של הסכמי שלום, הוא תחום הטקסטיל. מאז 1995 נסגרו בישראל כ-70 מפעלי טקסטיל. במקביל, כ-25 חברות טקסטיל ישראליות החלו לייצר את מוצריהן בירדן, במצרים ובטורקיה. לאלה יש להוסיף את המתפרות שנפתחו באזורי התעשייה שעל קו הגבול ועל קו התפר עצמו, המצויות בבעלות ישראלית ומעסיקות פלסטינים (ראו לי שקלים, 1999). התמריץ לכך הוא כמובן כלכלי: שכרה היומי של תופרת בשטחים מסתכם ב-25 שקלים, ושכרה של תופרת בירדן הוא 150 דולר בחודש. תהליך זה הוא חלק ממגמה כללית יותר המאפיינת את הכלכלה הגלובלית — הקמת "אזורי תעשייה מאושרים" (Qualifying Industrial Zones). מדובר בפרישת תהליך הייצור במרחב אזורי, קרי: ייצור של מוצרי טקסטיל, המתנהל על בסיס חלוקת עבודה חוצת-גבולות. אחד כזה פועל היום בחסאן שמצפון לעיר אירביד שבירדן, ושלושה אזורים נוספים נמצאים בתהליכי אישור סופיים, בעקבות הסכמי שיתוף הפעולה שנחתמו ב-1998 בין ישראל לירדן, למצרים, לטורקיה ולרשות הפלסטינית, ואשר נועדו "להגדיל את הפוטנציאל" הטמון באזור. במדינות אלה שכר העבודה נמוך באופן ניכר מזה המקובל בישראל. העברת חלק מתהליך הייצור אליהן תאפשר לצמצם מאוד את ההוצאות ולהגדיל את הרווחים. יתרה מזו, מדינות המשתתפות ב"מובלעת תעשייתית" יכולות ליהנות מהטבות מיוחדות כמו פטורים ממכס, שישראל כבר נהנית מהן בתוקף הסכמי הסחר שלה עם ארצות הברית. מספיק שהבגד ייגזר בישראל, כדי שייהנה ממעמד של מוצר ישראלי פטור ממכס בארצות הברית. חברת דלתא היא דוגמה למימוש מרשים של פוטנציאל היצוא ה"ישראלי". היא מייצרת במצרים, בירדן, בישראל, בטורקיה, ברומניה ובסקוטלנד. את חומרי הגלם מייצרים בעבודה בחו"ל, את התוצרת היא מייצאת לחו"ל, וגם את מניותיה היא סוחרת בחו"ל (ראו ברויאר 1999).

דוגמה נוספת מתחום הטקסטיל, הממחישה את המסתתר מאחורי נוסחת ה"מזרח התיכון החדש", היא חברת גולף, שתוצרתה נחשבת אופנתית, באיכות גבוהה, ובעיקר — ישראלית. בחינה מדוקדקת של תהליך הייצור של מכנסיים של גולף מגלה, כי החומרים מיוצרים בהודו, בסרי-לנקה או בסין, מכותנה שגודלה בדרום קוריאה ובמזרח אסיה; עיבוד

³¹ גל"ץ, 23.11.1999.

הבד מתבצע בגרמניה; התפירה והגימור נעשים במתחם קרני שברצועת עזה; התוויות מיוצרות באיטליה, ואילו עיצוב המכנסיים ומכירתם — בישראל (ראו קזין 1999). מה מסתתר אפוא מאחורי "מזרח תיכון חדש"? מה שמסתתר, מן הסתם, מאחורי כל תווית האומרת "made in Israel": מוצר שחלק גיכר מתהליך ייצורו נעשה הרחק מישראל, בידי עובדים לא-ישראלים, במדינות עניות שבהן נהוגים תנאי עבודה ושכר ירודים.

התרחשויות אלה מצביעות על כך, שעיקר השיח הטרנס-לאומי המתהווה נגזר מחשיבה כלכלית ניאוליברלית, שרואה בעקרון השוק החופשי החוצה גבולות מענה לבעיות פוליטיות. יש לציין כי במקביל לאלה, ניתן לאתר מובלעות של שיח ופעילות חוצי-גבולות המשוות ל"מזרח התיכון החדש" משמעות אחרת. היא נישאת בעיקר על ידי ארגונים לא-ממשלתיים (NGOs) העוסקים בהגנה על זכויות האדם והעובד, ושפעילותם מתמקדת בעיקר בהגנה על זכויותיהם של מהגרי עבודה החיים בישראל ופלסטינים שאינם אזרחי ישראל. הכוונה היא לעמותות כמו קן לעובד, רופאים לזכויות אדם, האגודה לזכויות האזרח וכמו כן עמותות העוסקות בנושאים אקולוגיים, בזכויות בעלי חיים ועוד (בן-אליעזר 2000).

עדיין נותרה בעינה השאלה של אופי היחסים בין ישראל לשכנותיה המזרח-תיכוניות. האם התרחשויות המתקיימות בחסותו של השיח הטרנס-לאומי מבשרות על מגמה של חלוקת עבודה חדשה ברמה האזורית, דומה לזו שצמחה בגבול ארצות הברית-מקסיקו בדמותן של ה-*maquiladoras*? אלה הן מובלעות ייצור המתקיימות באזור סמוך לגבול, שבהן הצד האמריקני מספק את התשתית התעשייתית ונהנה מהקלות משמעותיות במס, מסובסדיה ממשלתית, וכמובן מכוח העבודה הזול שמספק הצד המקסיקני. מדובר בעיקר בתעשיית טקסטיל, אך גם בתעשיית חלקי מכוניות ובייצור רכיבים אלקטרוניים. רצוי לציין, ששיעור התעסוקה במובלעות אלה גדל מכמה מאות עובדים בסוף שנות השישים לכ-900 אלף עובדים היום (Williams 1999, 140), וכי גידול בלתי מבוקר זה מתבצע בחסות הסכמי סחר חופשי, שדוברי השיח הטרנס-לאומי בישראל כה מייחלים להם. במקרה הצפון-אמריקני מדובר ב-NAFTA (North American Free Trade Agreement), שאמנם נכנס לתוקף רק בינואר 1994, אך לא עשה דבר כדי למנוע את ה-*Maquilization* של שוק העבודה המקסיקני (שם, 141).

האם במקביל לחידושו של הערוץ הסורי, והכמיהה לנורמליזציה ("לנגב חומס בדמשק"), נרקמות כבר כאגפי התכנון והחשיבה של משרד העבודה, התעשייה והאוצר הישראליים תוכניות מגירה ליבוא מהגרי עבודה זולים שאך אתמול היו מעבר לגדר התיל? ומי יודע אם אזורים מפורזים-לשעבר לא ייהפכו ברבות הימים ל"אזורי תעשייה מורשים", שיוקמו ביוזמתם של מפוני רמת הגולן ובסכסודה הנדיב של המדינה, בדומה לפארק התעשייה המוקם בימים אלה ממש בין ישראל לירדן על גדות נהר הירדן, מדרום למעבר הגבול שייח' חוסיין, על אפס ועל חמתם של ארגוני איכות הסביבה ובברכתם של יזמים ובעלי הון? (ראו רינת 2000). בינתיים, יש די והותר יסודות להניח כי השיח הטרנס-לאומי

על גבולות אינו מונולוג של איש אחד, כי אם מציאות קונקרטית שבה מוחלפת החצייה האלימה של הגבול בידי הצבא בחצייה פחות אלימה, אם כי לא פחות דורסנית, בידי מערכות הון קפיטליסטיות.

הערות סיכום לסיפור שלא נגמר

בשנת 2000 — ובעיצומם של "שיחות שלום", חתימת הסכמים ואף יישומם — הגבול עדיין נותר מושא של שניות. אוצר המושגים וההגדרות של ממשלות ישראל השונות שופע ביטויים ססגוניים כמו "עומק הנסיגה כעומק השלום", "חופה המזרחי של הכינרת" או כל חוף מזרחי אחר, "קו המים", "קו האש", "גב ההר", "הסדר סופי" ורבים נוספים, המשמשים מושגים "עוקפי גבול". כאילו נאסר עליהן לנקוב בקול רם בשמו המפורש: גבול (ראו בראל 2000).

לאמביוולנטיות זו ביחס לגבול יש שורשים עמוקים מכפי שנהוג לטעון בשיח הציבורי הישראלי ובמחקר האקדמי. מאמר זה עסק בשפות הטריטוריאליזם שבהן חושבים, מדברים, מדמיינים ומקיימים, הלכה למעשה, גבולות בישראל של שנות החמישים והתשעים. ניתוח ייצוגי של הגבול ואופן קיבוצו בתודעה הקולקטיבית, בשתי תקופות אלה, מצביע על קיומן של שפות טריטוריאליזם שונות בריבזמן. שפות אלה, טענתי, מבטאות את המתח שבין המרחב המדינתי לבין המרחב הפיסי והסמלי שבו מדמינת האומה את עצמה — מתח שהמושג הממוקף (hyphenated) "מדינת-אומה", המניח כי השתיים מדברות בקול אחד, אינו מצליח להסוות. דיבורה הכפול של מדינת האומה ביחס לגבולותיה בישראל הוא חלק מפוליטיקה טריטוריאליזם, שיותר משהיא עוסקת במיקומו של הגבול, היא מסגירה את משמעותו הבעייתית כרכיב של זהות קולקטיבית.

ההתמקדות בדיאלקטיקה שבין גבולות לזהות קולקטיבית, בשנות החמישים כמו גם בשנות התשעים, נועדה להראות כי בניגוד לאופן שבו היא נצרכה בזיכרון הישראלי, "פתיחת הגבולות" בעקבות מלחמת ששת הימים לא היא שסימנה את תחילתו של הסיפור המוסכסך שבין גבולות טריטוריאליים לזהות קולקטיבית בישראל. וזאת, כשם שאין בהסכמי אוסלו כדי לחתום על סיומו.

בניתוח של ייצוגי הגבול בשנות החמישים, הצבעתי על האופן שבו דיבורה הכפול של מדינת האומה ביחס לגבולותיה טיפח תודעה אירדנטית, שהעמידה את הגבול לדיון ולבחינה בלתי פוסקים, ולא הניחה לו להפוך ל"מובן מאליו". קיומה של תודעה זו אמנם אינו מסביר את השינוי הטריטוריאלי שהתחולל בעקבות מלחמת 1967, ואף לא את המלחמה עצמה. אולם, יש בו כדי להסביר את הנכונות לו, ואף את ההירתמות החוצה מחנות פוליטיים, מ"ימין" ומ"שמאל", לקיבוע העמימות הטריטוריאליזם של ישראל לאחר המלחמה. עמימות זו, שנמשכה כשלושה עשורים והוקפאה במדיניות של שמירת ה"סטטוס קוו", השעתה את הדיון על גבולות, ולפיכך אף השהתה את בירור אופייה של אותה זהות "פנימית" שהגבול

אמור לתחום, ואף לכוונן.³² מלחמת 1967 היתה אמנם האירוע שאפשר את פתיחת הספר, אך בשום פנים ואופן לא אירוע מכוון של זהות מרחבית, הרואה בקיומם של גבולות אבן נגף במימוש מדינת האומה.

שיח הגבולות, המתנהל בישראל בעשור האחרון, אף הוא אינו חד־משמעי, אולם טרם התברר מה משמעות קיומה של שניות זו ביחס לקווי המתאר הפוליטיים. מייצוגי הגבול, כפי שהם עולים מתוך הדיון על ההפרדה ומדברי תומכיה הבולטים, וביניהם ראש הממשלה הנוכחי, אהוד ברק, קשה להסיק מה משמעותה של הפרדה ביחסים שבין ישראלים לפלסטינים. האם הפרדה פירושה קיום מדינת ישראל לצדה של מדינת פלסטין כישויות ריבוניות שוות? או שמא מדובר בקיום מדינת ישראל מתוחמת באורח חד־צדדי, ולצדה, ארכיפלג בעל גיאוגרפיה פוסט־מודרנית של ממש בדמותם של איים פלסטיניים בעלי ריבונות מוגבלת?

אם ביחס למשמעותו ה"חיצונית" של הגבול בשיח ה"הפרדה" לא ניתן לספק תשובה חד־משמעית, הרי ביחס לפונקציה ה"פנימית" שלו, נדמה כי התשובה ברורה יותר. בדומה לשיח הטריטוריאליסטי של שנות החמישים, שביקש להיות מרכיב יסודי בכינון "עם" שקיומו הקולקטיבי לא היה מובן מאליו, גם הדיון על הפרדה מתהווה בשנות התשעים על רקע פירוקן של הקולקטיב הלאומי לקבוצות ולפלגים שונים, ועל רקע הנסיגה מסיפורי־על גדולים אל עבר זהויות מופרטות המסרבות להיטמע אל תוך עיסתה ההומוגנית של ה"אומה" (רם 2000; Peleg 1998; Ram 1998). הפרדה מהפלסטינים ומהכיבוש — כך מקווים דוברי ההפרדה — אמורה להגדיר מחדש את אופיו של ה"קולקטיב הלאומי", ולעצב מחדש את קלסתרן, שעוות בשלושים שנות כיבוש. אולי לעצבו כקולקטיב אזרחי יותר, אולי כקולקטיב דמוקרטי יותר, או אולי כקולקטיב אתנו־לאומי יותר, אחד ובלתי ניתן לחלוקה.

עם זאת, ובשונה משנות החמישים, שבהן התפיסה הניאו־ריאליסטית של גבולות היתה הנורמטיבית בקרב מדינות מערביות, יש בשיח המדבר על "קווי הפרדה" בעידן של דה־טריטוריאליזציה — עידן המספיד את כוחו של הניאו־ריאליזם כמכונן סדר בין־מדינתי — לא מעט מן האנכרוניזם. במלים אחרות, העלאת התפיסה המודרניסטית ה"מפרידה" של גבולות בישראל, בשנות התשעים, היא פרדוקסלית ובעייתית, ואפילו חסרת סיכוי כאשר דגם החיקוי — "המערב" — עסוק, מוטרד ומעורב בהתוויית קווי המתאר של עולם פוסט־טריטוריאלי. בהקשר זה צומח השיח הטרגו־לאומי בישראל, המציג את שילובה של ישראל במערך האזורי והגלובלי כבלתי נמנע, ואף כשאלה של הישרדות (ראו פרס 1999). אף על פי שמבחינה תיאורטית ניתן להציג את שיח ההפרדה והשיח הטרגו־לאומי כסותרים זה את זה, הרי אין זה נכון בהקשר הישראלי, שבו מימד הסתירה עולה מטעמים של פוליטיקה בין־אישית בלבד (ראו שטרסלר 1999). לא זו בלבד שאין סתירה הכרחית

³² על הפוליטיקה, שהזינה את ה"סטטוס קוו" הטריטוריאלי בשנות הכיבוש, ראו צור 1982; ביילין 1985; פדהצור 1996; גזית 1999; Lustick 1993; Kemp 1999.

בין השניים, אלא שבמידה לא מבוטלת האחד מזין את האחר. וזאת, מכמה בחינות: ראשית, מנקודת מבטם של בעלי ההון ובעלי השררה המקורבים להם, אופציית ההפרדה מהפלטסינים יכולה להתקיים משום שישראל חיבקה את אופציית הגלובליזציה, בדמותם הממשית כל כך של מהגרי עבודה לא-פלסטינים. שנית, מנקודת מבטם של קברניטי המדינה ופוליטיקאים המונעים על ידי רייטינג, האופציה הגלובלית, בדמותם של זרימות הון וכות עבודה, מספקת לכאורה פתרון משולש לבעיות לוקליות: כלכליות, פוליטיות וביטחוניות. אולם, כבר כעת מתברר שמה שבראשית שנות התשעים נתפס כפתרון "ארעי" ו"זול" לבעיות זמניות, קרי "עובדים זרים", נהפך לגורם קבוע, בדמותן של קהילות מהגרי עבודה ומשפחותיהם. מהגרים אלה, הנדחקים אל שולי הקיום החברתי, הכלכלי והפוליטי בישראל, מוסיפים רובד קונפליקטואלי חדש למבנה הריבוד, שהשלכותיו טרם זכו לדיון ציבורי רציני (Kemp et al. 2000). שלישית, השיח הניאוריאליסטי על ה"הפרדה", המציג את קווי הגבול כנשענים על כוחן הצבאי של מדינות ועל מאזני הרתעה ביניהן, מקנה לישראל יתרון ברור כשותפה בכירה בזירה הטרנס-לאומית שאליה היא מבקשת להשתייך (ראו אלדר 1994). לבסוף, גם שיח ההפרדה וגם השיח הטרנס-לאומי עדיין מתקיימים במקביל ומתחת לצלו המאיים של השיח המיליטריסטי, הניזון מסיפורי-על לאומיים ודתיים, ומציג את הגבול כסָפֵר צבאי, שבו תקריות פעוטות עלולות לשמש עילה להתלקחות ולהמשך הסכסוך. קיומה של הזנה הדדית כזו בין הגבול ה"מפריד" לבין הגבול ה"חדיר", רומז על כך שגם במאה ה-21 הגבול לא יהפוך את פני היאנוס שלו.

ביבליוגרפיה

- אבנרי, אריה, 1981. החלוצים האלמונים, הוצאת פלג, תל-אביב.
 אורי, יעקב, 1951. שורשים במולדת, ראובן מס, ירושלים.
 אושפיז, עדה, 2000. "משמרת של חייל אחד", הארץ, 14.1.2000.
 אלדר, עקיבא, 1994. "עגבניות תוניסאיות, נפט מעומאן", הארץ, 5.10.94.
 ———, 1999. "משוגעים, רדו מהגשר", הארץ, 6.10.99.
 אליצור, אורי, 1999. "מה מסתתר מאחורי הגדר", מוסף ידיעות אחרונות, 29.10.99.
 אלעד, עופרה, 1993. "מן המגל אל החרב — הנח"ל בשנים 1948–1956", חיבור לקראת תואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל-אביב, המחלקה להיסטוריה של עם ישראל.
 אפרת, אלישע, 1997. "קרטוגרפיה פוליטית", הארץ, 29.1.97.
 ———, 1998. "כבישי כיבוש", הארץ, 23.11.98.
 אשכול, י., 1956. "אלקוש נכבשת בשניה", במחנה, 25.9.1956, עמ' 15–18.
 ביילין, יוסי, 1985. מחירו של איחוד, רביבים, תל-אביב.
 ביין, אלכס, 1982. עלייה והתיישבות במדינת ישראל, עם עובד, תל-אביב.
 בכר, איילת, 1999. "עזה טורס", העיר, 1.10.99.

- בן, אלוף, 1999. "גבולות, זה מה שחשוב, כל השאר פינאטס", הארץ, 7.12.99.
- בן-אליעזר, אורי, 1995. דרך הכוונת — היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936–1956, דביר, תל-אביב.
- , 2000. "האם מתהווה חברה אורחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות", סוציולוגיה ישראלית 3: 51–97.
- בנבנישתי, מירון, 1999א. "אשליית הגבולות הרכים", הארץ, 14.10.99.
- , 1999ב. "מסע אחר", הארץ.
- בן-גוריון, דוד, 1955. "אני בטוח שהנוער בישראל לא יכזיב", במחנה, 20.1.55, עמ' 8–9.
- בן-דוד, אמיר, 1999. "הוא הולך בשדות", מוסף הארץ, 3.9.99.
- בן-סימון, דניאל, 1999. "נפילה בצפון", הארץ, 26.11.99.
- בר זוהר, מיכאל, 1969. ספר הצנחנים, לוזין אפשטיין, תל-אביב.
- בראון, מרדכי, 1992. שערי עזה: מדיניות הביטחון והתחזק של מדינת ישראל 1955–1957, עם עובד, תל-אביב.
- , 1999. "מלחמות קטנות, מלחמות גדולות: הערות נוספות לוויכוחים על מדיניות הביטחון של ישראל בעשור הראשון", קתדרה 94: 115–154.
- בראל, צבי, 2000. "מה מפחיד ב-4 ביוני", הארץ, 30.1.2000.
- ברויאר, שירה, 1999. "היי-טק שתי וערב", הארץ, 28.10.99.
- גבירץ, יעל, 2000. "תושבי הגולן לוקחים סיכון על חשבוננו", מוסף ידיעות אחרונות, 14.1.2000.
- גולני, מוטי, (עורך), 1994. "חץ שחור": פעולת עזה ומדיניות הגמול של ישראל בשנות החמישים, מערכות, תל-אביב.
- , 1997. תהיה מלחמה בקיץ: הדרך למלחמת סיני, 1955–1956, מערכות, תל-אביב.
- גור, מרדכי, 1977. פלוגה ד', מערכות, תל-אביב.
- גזית, שלמה, 1999. פתאים במלכודת: שלושים שנות מדיניות ישראל בשטחים, זמורה-ביתן, תל-אביב.
- גל, שרון, 1999. "תחרות בענף השיפוצים בין עובדים מלבנון לישראלים: הקבלנים הלבנונים זולים יותר", הארץ, 28.11.99.
- גל-נור, יצחק, 1995. ושבנו בנים לגבולם: ההכרעות על מדינה ושטחים בתנועה הציונית. המרכז למורשת בן-גוריון, שדה בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, ומאגנס, האוניברסיטה העברית ירושלים, באר-שבע וירושלים.
- דואר, יאיר, 1992. לנו המגל הוא החרב, יד טבנקין, רמת אפעל.
- דורי, יעקב, 1949. "צבא קבע — צבא עממי", במחנה, 21.10.49.
- דיין, משה, 1976. אבני דרך, עידנים, ירושלים.
- הורוביץ, דן, ומשה לויסק, 1990. מצוקות באוטופיה: ישראל — חברה בעומס יתר, עם עובד, תל-אביב.
- הכהן, דבורה, 1994. עולים בסערה — העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948–1953, יד יצחק בן צבי, ירושלים.
- הס, עמירה, 1999א. "כשישראל אומרת לא", הארץ, 15.9.99.

- _____, 1999. "הפועלים הכשילו את המאבק נגד עבודה בהתנחלויות: מוותרים על אידיאולוגיה בשביל פרנסה", הארץ, 24.11.99.
- הראל, עמוס, 1999. "הערכה בצה"ל: הרשות הפלסטינית עשויה לשבש שוב את כניסת הפועלים לגוש קטיף", הארץ, 26.11.99.
- _____, 2000. "איך ייראה גבול הצפון אחרי נסיגת הצבא? צה"ל מבטיח: היישובים לא ייהפכו ליעדים מבוצרים", הארץ, 7.1.2000.
- הרציון, מאיר, 1967. פרקי יומן, לוי-אפשטיין, תל-אביב.
- טבת, שבתאי, 1971. משה דיין, שוקן, ירושלים ותל-אביב.
- טל, דוד, 1998. תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, מקורותיה והתפתחותה 1949–1956, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.
- טל, ירח, 1993. "רשות העתיקות: יש להרחיב שטח בסיסי צה"ל ויישובים, כך שיכללו אתרים ארכיאולוגיים", הארץ, 15.12.93.
- ינוקא, משה, 1967. מקיביה עד המיתלה, ביתן, תל-אביב.
- ירדני, גליה, 1968. ירמי מן הצנחנים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- כהן, אריק, 1969. "פיזור אוכלוסייה ומיזוג גלויות כמשימות מתנגשות", מיזוג גלויות, מגנס, ירושלים, עמ' 143–157.
- כפכפי, איל, 1994. מלחמת ברירה: הדרך לסיני וחזרה, 1956–1957, מכון ישראל גלילי לחקר מדיניות, התיישבות, הביטחון והחוק, יד טבנקין עם העמותה למורשת משה שרת, רמת אפעל.
- לוי, יגיל, 1993. "תפקיד הספירה הצבאית בבינוי הסדר החברתי-פוליטי בישראל – ניהול הסכסוך הישראלי-ערבי כאסטרטגיית שליטה מדינתית", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, המחלקה למדעי המדינה.
- לי, ורד, 1999. מדור "מגזין העיר", העיר, 19.2.99.
- לייש, יהודה, 1955. "המוציא לחם מן הספר", במחנה, יולי.
- מוריס, בני, 1996. מלחמות הגבול של ישראל 1949–1956, עם עובד, תל-אביב.
- מילשטיין, אורי, 1985. ההיסטוריה של הצנחנים: ממלחמת העצמאות עד מלחמת לבנון, כרכים א–ד, הוצאת שלגי, תל-אביב.
- נועם, ורד, 1993. "גבול הלגיטימיות", חדשות 11, 11.1.93.
- פדהצור, ראובן, 1996. ניצחון המבוכה: מדיניות ישראל בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים, ביתן ומכון גלילי, יד טבנקין ותל-אביב.
- פורטוגלי, יובל, 1996. יחסים מוכלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי-פלסטיני, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- פורת, חנינא, 1993. "תרומת התפיסה הגיאוגרפית-יישובית של בן-גוריון להתיישבות בנגב ולפיתוח בשנות המדינה הראשונות שלאחר המלחמה", עיונים בתקומת ישראל 3: 114–143.
- פייגה, מיכאל, 1999. "יש"ע. זה כאן, שטחים זה שם: פרקטיקות מדעיות וכינון המרחב בישראל", תיאוריה וביקורת 14 (קיץ): 111–132.

- פלד, יואב, ויגיל לוי, 1993. "השבר שלא היה: הסוציולוגיה הישראלית בראי מלחמת ששת הימים", תיאוריה וביקורת 3: 115–128.
- פרס, שמעון, 1999. "פיגור או פיתוח", הארץ, 22.9.99.
- צור, זאב, 1982. מפולמוס החלוקה ועד תוכנית אלון, יד טבנקין, רמת אפעל.
- ציגלמן, ענת, 1999. "יישובי הספר לשעבר נערכים להחזרתו של הגבול: בתל קציר לא הפסיקו לבנות בבטון מזוין", הארץ, 12.12.99.
- קימלינג, ברוך, 1993. "מיליטריזם בחברה הישראלית", תיאוריה וביקורת 4 (סתיו): 123–140.
- קזין, אורנה, 1999. "מסביב לעולם בכחול-לבן", הארץ, 9.12.99.
- קרן, שלומית, 1991. בין השיבולים והחרב: תנועות הנער והקמת הנח"ל, משרד הביטחון, תל-אביב.
- רובינשטיין, דני, 1999. "קשה למצוא מובטלים בגדה", הארץ, 24.11.99.
- רינת, צפרייר, 2000. "יוקם פארק על גדות הירדן. פארק תעשייה", הארץ, 9.1.2000.
- רם, אורי, 2000. "בין הנשק והמשק: הפוסט-ציונות הליברלית בעידן העולמקומי", סוציולוגיה ישראלית 3: 99–145.
- שביט, ארי, 1999. "כמו סוודר שהולך ונפרם", מוסף הארץ, 29.10.99.
- שגב, תום, 1993. "כתב זר: אינדיאנה ג'ונס נגד יאסר ערפאת", הארץ.
- שטרסלר, נחמיה, 1999. "רוצה גדר סביב ישראל", הארץ, 22.10.99.
- שיף, זאב, 1999. "מחפשים גרין קארד בגדה", הארץ, 25.11.99.
- שירן, אסנת, 1992. נקודות עוז: מדיניות ההתיישבות בזיקה ליעדים פוליטיים וביטחוניים בטרם מדינה ובראשיתה, משרד הביטחון ומרכז לתולדות כוח המגן ה"הגנה" ע"ש גלילי, תל-אביב.
- של, משה, 1996. כפר על גבול האש, ג. ש. שווק והפקות, תל-אביב.
- שקד, רוני, 1999. "במערכת הביטחון מודאגים: בקרוב יציפו אלפי פלסטינים מעזה את ישראל", ידיעות אחרונות, 21.11.99.
- שרגאי, נדב, 1999. "הממשלה פרסמה מכרזים להקמת עוד 500 דירות בגדה", הארץ, 6.12.99.
- Bartram, David, 1998. "Foreign Workers in Israel: History and Theory," *International Migration Review* 32 (2): 303–326.
- Basch, Linda, Nina Glick-Schiller, and Cristina B. Szanton, 1994. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. Langhorne, Pa.: Gordon and Breach.
- Castells, Manuel, 1989. *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional Process*. Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Cohen, Erik, 1989. "Citizenship, Nationalism and Religion in Israel and Thailand," *The Israeli State and Society*, ed. B. Kimmerling. Albany: SUNY Press, pp. 66–92.
- Giddens, Anthony, 1987. *The Nation State and Violence*. Berkeley: The University of California Press.

- Horowitz, Dan, 1975. "Israel's Concept of Defensible Borders," *Jerusalem Papers on Peace Problems* 16.
- Jacobson, David, 1996. *Rights Across Borders: Immigration and the Decline of Citizenship*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Kearney, Michael, 1991. "Borders and Boundaries of State and Self at the End of Empire," *Journal of Historical Sociology* 4(1): 52–74.
- Kellerman, A'aron, 1992. *Society and Settlement: Jewish Land of Israel in the Twentieth Century*. Albany: SUNY Press.
- Kemp, Adriana, 1999. "The Frontier Idiom on Borders and Territorial Politics in Post 1967 Israel," *Geography Research Forum* 19: 78–97.
- Kemp, Adriana, and Uri Ben-Eliezer, 2000. "Dramatizing Sovereignty: The Construction of Territorial Dispute on the Israeli-Egyptian Border of Taba," *Political Geography* 19: 315–344.
- Kemp, Adriana, Rebeca Raijman, Julia Resnik, and Silvina Schammah, 2000. "Contesting the Limits of Political Participation: Latinos and Black African Migrant Workers in Israel," *Ethnic and Racial Studies* 23(1): 94–119.
- Kimmerling, Baruch, 1983. *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*. Berkeley: The University of California Press.
- , 1985. "Between the Primordial and the Civil Definitions of the Collective Identity: Eretz Israel or the State of Israel?" *Comparative Social Dynamics*, ed. E. Cohen, M. Lissak and U. Almagor. Boulder: Westview Press.
- Lustick, Ian, 1993. *Unsettled States, Disputed Lands: Britain and Ireland, France and Algeria, Israel and the West Bank-Gaza*. Ithaca: Cornell University Press.
- Mann, Michael, 1993. *The Sources of Social Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nora, Pierre, 1989. "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire," *Representations* 26: 7–24.
- Nugent, Paul, 1996. "Arbitrary Lines and the People's Minds: A Dissenting View on Colonial Boundaries in West Africa," *African Boundaries Barriers, Conduits and Opportunities*, ed. P. Nugent and A.I. Asiwaju. London: Pinter, pp. 35–67.
- Ong, Aihwa, 1999. *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham and London: Duke University Press.
- Passi, Anssi, 1996. *Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*. Chi Chester: John Willey and Sons; Belhaven Studies in Political Geography.
- Peleg, Ilan, 1998. "The Peace Process and Israel's Political Kulturkampf," *The Middle East Peace Process, Interdisciplinary Perspectives*, ed. I. Peleg. Albany: SUNY Press, pp. 237–264.

- Peri, Yoram, 1988. "From Political Nationalism to Ethno-Nationalism: The Case of Israel," *The Arab-Israeli Conflict: Two Decades of Change*, ed. Y. Lukacs and A. R. Bellah. London: Westview Press.
- Poggi, Gianfranco, 1990. *The State: Its Nature, Development and Prospects*. Stanford: Stanford University Press.
- Ram, Uri, 1998. "Citizens, Consumers and Believers: The Israeli Public Sphere between Capitalism and Fundamentalism," *Israel Studies* 3(1): 24–44.
- Rotella, Sebastian, 1997. *Twilight on the Line: Underworlds and Politics at the U.S.-Mexico Border*. New York: W.W. Norton.
- Roy, Sara, 1994. "Separation or Integration: Closure and the Economic Future of the Gaza Strip Revisited," *Middle East Journal* 48 (1): 11–30.
- Sahlins, Peter, 1989. *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: The University of California Press.
- Silberstein, Lawrence J. (ed.), 1990. *New Perspectives on Israeli Theory — The Early Years of the State*. New York: New York University Press.
- Smith, Anthony D., 1981. "States and Homelands: The Social and Geopolitical Implications of National Territory," *Millennium* 10 (3).
- Soysal, Yasemin N., 1994. *The Limits of Citizenship*. London and Chicago: The University of Chicago Press.
- Tilly, Charles, 1975. "Reflections on the History of European State Making," *The Formation of National States in Western Europe*, ed. C. Tilly. Princeton: Princeton University Press, pp. 601–638.
- Troen, Ilan, and Noaly Luckas (eds.), 1995. *Israel — The First Decade of Independence*. Albany: SUNY Press.
- Walker, Robert B., 1993. *Inside/Outside: International Relations as Political Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weissbrod, Lily, 1981. "From Labor Zionism to New Zionism: Ideological Change in Israel," *Theory and Society* 10(6): 777–805.
- Williams, Heather L., 1999. "Mobile Capital and Transborder Labor Rights Mobilization," *Politics and Society* 27(1): 139–166.
- Winichakul, Tongchai, 1994. *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation*. Bangkok: The University of Hawaii Press.
- Yiftachel, Oren, 1997. "Israeli Society and Jewish-Palestinian Reconciliation: 'Ethnocracy' and its Territorial Contradictions," *Middle East Journal* 51(4): 505–519.

